

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

УДК: 491.550-56

ББК 81.2 (точ.)

Н – 90

Ба ҳуқуқи дастнавис

НУРМАТОВА МАҚСУДА РҶЗИБОЕВНА

ВАЗИФАҲОИ НАҲВӢ ВА БАЪЗЕ ВИЖАГИҲОИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ
ФЕЪЛӢ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОҶИКӢ

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Душанбе – 2022

Диссертатсия дар кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров омода гардидааст.

- Роҳбари илмӣ:** Камолиддинов Баҳриддин – доктори илмҳои филология, профессори кафедраи услубшиносӣ ва таҳрири адабии ДМТ
- Мушовири илмӣ:** Мирзоева Моҳира Мадиброҳимовна – доктори илми филология, профессори кафедраи услубшиносӣ ва таҳрири адабии ДМТ
- Муқарризони расмӣ:** Гадоев Нурхон – доктори илми филология, профессори кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ
- Абдуллоева Гулрухсор Зиёдуллоевна – номзади илми филология, дотсенти кафедраи забони тоҷикии Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода
- Муассисаи пешбар:** Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдулло Рӯдакӣ

Ҳимояи диссертатсия 16 июни соли 2022 соати 15:00 дар ҷаласаи шурои диссертатсионии 6Д. КОА-021 назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, Буни Ҳисорак, бинои таълимии 10-и ДМТ, толори шурои олимони факултети филологияи тоҷик, №503) баргузор мегардад.

Бо муҳтавои диссертатсия тавассути сомонаи www.tnu.tj дар китобхонаи марказии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бо нишони 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17 шинос шудан мумкин аст.

Автореферат “_____” _____ соли 2022 фиристода шуд.

Котиби илмии шурои диссертатсионӣ, доктори илми филология, профессор

Ҷӯраева М. Р.

ТАВСИФИ УМУМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Забони адабии муосири тоҷикӣ яке аз забонҳои бою қадимӣ буда, барои ифодаи матлаби гуянда имконоти васеъ дорад. Ҳазинаи ғании воҳидҳои луғавию фразеологӣ ва услубию грамматикӣ забон имкон медиҳад, ки фикр дақиқ ва нишонрас ифода ёбад, зеро воҳидҳои мухталифи забон вазифаҳои муайяни бадеию эстетикиро адо мекунанд. Тамоми зебӣ ва назокати забонро мо дар осори бадеию публицистӣ мушоҳида карда метавонем. Бинобар ин таҳқиқи масъалаҳои мухталифи забони тоҷикӣ дар асоси маводи адабиёти бадеӣ ва ВАО пахлуҳои норавшан ва таҳқиқнашудаи онро ошкор хоҳад кард. Дар ин замина омӯзиши вазифаҳои нахвӣи воҳидҳои фразеологӣ¹ саривақтӣ ва муҳим ба ҳисоб меравад. Таҳқиқоти мазкур ба вазифаи нахвӣи воҳидҳои фразеологии феълӣ² дар забони адабии тоҷикӣ бахшида шудааст.

Мубрами мавзӯи таҳқиқот. Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX майли бештар зоҳир намудани аҳли қалам ба забони гуфтугӯӣ наздик кардани меъёри забони адабии китобӣ, ривоч пайдо намудани омӯзиши забони модарӣ дар таълимгоҳҳои замони шӯравӣ ва, хусусан, баъд аз қабули Қонуни забони давлатӣ ва густариш ёфтани он дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа домани корбурди ин унсури забони мардумӣ боз ҳам фарохтар гардид. Инқилоби воситаҳои электронии иттилоот, агентӣ ва шабакаҳои нав ба нави радиову телевизион на танҳо дар пойтахти ҷумҳурӣ ва вилоятҳо, балки дар ноҳияҳои ҷумҳурӣ доираи истифодаи унсури забони гуфтугӯӣ, аз ҷумла, ВФ-ро васеътар намуд. Зарурате пеш омад, ки забоншиносон рӯ ба таҳлилу таҳқиқи ҳамачонибаи ВФ оваранд ва луғатнигорон бо усули нави замонавӣ фарҳанги воҳидҳои фразеологӣ офаранд. ВФ як ҳиссаи бобаракати ҳазинаи луғавӣи забони тоҷикиро ташкил намуда, дар ҳамаи услубҳои забон ба қор бурда мешаванд. Агар дар услубҳои коргузорию расмӣ ва илмӣ чун калимаю истилоҳоти муқаррарӣ забон ба қор бурда шаванд, дар услуби бадеӣ, публицистӣ-бадеӣ ва махсусан, дар услуби муошират ё гуфтугӯӣ озод чун унсури хушобурангкунандаи забон барои муассир ифода намудани фикр нақши муҳим доранд. Ба тасвири ҳодисаю воқеаҳои зиндагӣ ҳусни табиӣ мебахшанд, зеро манбаи асосии пайдоиши ВФ забони зиндаи мардумист.

Азбаски солҳои шастуми садаи бистум сохту таркиб ва хусусиятҳои маъноии ВФ-и забони тоҷикӣ ба таври зарурӣ омӯхта нашуда буд, дар луғат вариантҳои як ВФ дар модаҳои ҷудоғона оварда шудаанд. Ин нуқсон дар асару мақолаҳои илмӣ ба ВФ бахшидашуда ва ҳатто дар намунаҳои дар китобҳои дарсӣ овардашуда низ ба ҷашм мерасад. Чунин ҳолат моро водор намуд, ки ВФ-ро аз лиҳози сохтори нахвӣ мавриди баррасӣ қарор дода, вазифаҳои нахвӣи ВФ-ро таҳқиқ намоем. Масъалаи дигаре, ки ба назари мо хеле муҳим, вале баҳснок менамояд, вазифаҳои нахвӣи он ВФ-е мебошад, ки худ сохтори ҷумлаи сода ё мураккаб дошта, ба вазифаи хабар ё аъзои дигари ҷумла омадаанд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар забоншиносии тоҷик таҳқиқи масъалаҳои мухталифи назарии фразеология бо номи забоншиносии маъруф Ҳ. Мачидов иртибот дорад. Муҳаққиқ дар як силсила асарҳои бунёдӣ ва мақолаҳои ба масъалаҳои

¹ минбаъд ВФ

² минбаъд ВФФ

маъно, сохтор, таркиби ВФ-и тоҷикӣ³ тавачҷух намуда, манбаи баромад ва қонуниятҳои ташаккули онҳоро мавриди баррасӣ қарор додааст.

Мавзуи ба вазифаи аъзои ҷумла омадани ВФ гуногунпахлу ва доманадор буда, ба омӯзишу пажӯҳиши амиқ ниёз дорад. Бояд қайд намуд, ки таҳқиқи масъалаҳои мухталифи ВФ дар забоншиносии рус барвақт оғоз ёфта буд. Таҳқиқи масъалаҳои ҷудогонаи фразеологияи забони ҳозираи тоҷикӣ баъд аз мақолаҳои машҳури академик В. В. Виноградов шуруъ гардида буд [Виноградов 1977; 6-10]⁴. Баъди ба нашр расидани мақолаҳои академик В.В. Виноградов масъалаи мазкур на фақат дар забоншиносии рус, балки дар забоншиносии миллатҳои дигар низ мавриди баррасии ҳамачониба қарор гирифт, асару мақолаҳои зиёди илмӣ ба таъб расиданд ва дар онҳо доир ба назария, сохтори семантикию грамматикӣ, хусусиятҳои фарқкунандаи фразеологизмҳо аз воҳидҳои дигари забон бахшҳои доманадор сурат гирифтанд.

Сохтори семантикӣ ва грамматикӣи ВФ дар забоншиносии рус мукамал омӯхта шудааст. Академик В.В.Виноградов пас аз интишори назарияи олими фаронсавӣ Шарл Балли таснифоти сегонаи худро пешниҳод намуд [Балли 1955; 16]. Ӯ ВФ-ро ба се навъ – фразеологические сращения (рехтаҳои фразеологӣ); фразеологические единства (воҳидҳои фразеологӣ); фразеологические сочетания (пайвастиҳои фразеологӣ) ҷудо намуд. Баъдтар ин таснифоти В.В.Виноградовро профессор Н.М. Шанский тақмил дода, гурӯҳи чорум – фразеологические выражение (ифодаҳои фразеологӣ)-ро илова менамояд [Шанский 1985; 126]. Яке аз мутахассисони илми фразеология, ҳиндушинос О. Г. Улсиферов дар бобати муайян кардани ҳаҷм ва сарҳади воҳидҳои фразеологӣ, аломатҳои фарқкунандаи онҳо аз калима ва ибораҳои озод, аз таснифоти маъноии воҳидҳои фразеологӣ, ба калима табдил ёфтани ибора, инчунин масъалаи ба қатори фразеологизм дохил намудани зарбулмасалу мақол ва афоризмҳо бо олимони В. В. Виноградов, А. И. Смирнитский, С. И. Ожегов, И. Е. Аничков, А. Л. Булаховский, А. А. Реформатский, В. А. Ларин, А. И. Ефимов ва дигарон баҳс кардааст [Улсиферов 1987].

Асосгузори илми фразеология Шарл Балли ибораҳоро ба чор гурӯҳ ҷудо намудааст: ибораҳои озод, ибораҳои маҷозӣ, қатори фразеологӣ, воҳидҳои фразеологӣ [Балли 1955; 6].

Забоншиносии испанӣ Х. Касарес се навъи ибораҳои фразеологиро нишон додааст: ибораҳои номӣ, феълӣ ва зарбулмасалҳо [ниг.: Раҳимова 2012; 10]. А. И. Смирнитский воҳидҳои фразеологиро аз ҷиҳати миқдори ҷузъҳо ба фразеологизмҳои як ҷузъи маънодор, ду ҷузъи маънодор ва бисёркалима ҷудо мекунад. Ба ақидаи ин забоншинос, он се навъи ВФ аз як калимаи мустақил ва ёридиҳанда ва ё аз ду зиёда калимаҳои мустақил сохта мешаванд [Смирницкий 1956; 10].

Дар таҳқиқоти арзишманди забону услубшинос Носирҷон Маъсумӣ «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик», ки ба омӯзиши забон ва услуби повести С.Айнӣ «Марги судхӯр» бахшида шудааст, доир ба ВФ ва хусусиятҳои услубии онҳо таҳти унвони «Идиоматика ва фразеология» як фасл ҷудо карда шудааст. Дар ин

³ Мачидов Х. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик / Х. Мачидов. – Душанбе, 1982. – 102 с.; Фразеологическая система современного таджикского языка / Х. Маджидов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 409 с.

⁴ Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. / Избранные труды. Лексикология и лексикография. / В. В. Виноградов. – М: Наука, 1977. – 260 с.

таҳқиқот дар бораи вазифаҳои нахвӣи ВФ чизе гуфта нашуда бошад ҳам, Н. Маъсумӣ дар бораи сохтори онҳо баъзе ишораҳо кардааст [Маъсумӣ 1954; 188-189]⁵.

Азбаски таърихи омӯзиши ВФ дар забоншиносии умумӣ ва тоҷику форс дар таҳқиқоти илмӣ забоншиносон Ю. А. Рубинчик [1981], Х. Мачидов [2006], С. В. Хушенова [1971] ва дигарон муфассал шарҳ ёфтааст, инчунин мавзуи таҳқиқоти мо низ ба вазифаҳои нахвӣи ВФФ-и забони муосири адабии тоҷикӣ бахшида шудааст, қарор додем, ки ба дараҷаи омӯзиши ду масъала: якум, таснифи ВФ ва хусусиятҳои сохторию маъноии ВФФ, дуюм, вазифаи нахвӣи навъҳои сохторию ВФФ дар забонҳои тоҷикӣ ва форсӣ як назар андозем.

Омӯзиши мавзуи воҳидҳои фразеологӣи забони тоҷикӣ мисли забонҳои дигар аз нимаҳои асри гузашта оғоз ёфтааст, бинобар ин доир ба баъзе пахлуҳои фразеологизмҳо, аз ҷумла, вазифаҳои нахвӣи ибораҳои рехтаи забони тоҷикӣ дар китобҳои дарсии нимаи дуюми асри гузашта маълумоти парокандаро пайдо кардан мумкин аст. Масалан, дар фасли ҳолшарҳкунандаи китоби дарсии мактабҳои олии “Забони адабии ҳозираи тоҷик” бо ВФ ифода ёфтани ҳоли тарзи амал, монандӣ ва замон зикр ёфтааст [ЗАҲТ 1986].

Дар асари илмӣ Б. Камолиддинов «Забон ва услуби Ҳаким Карим» [Камолиддинов 1967; 131-132]⁶, дар грамматикаи илмӣ академии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ маълумоти мухтасаре доир ба вазифаҳои нахвӣи ВФ, аз ҷумла, ба вазифаи сараъзо ва баъзе аъзоҳои пайрав омадани онҳо зикр ёфтааст [Грамматика 1963; 120]⁷.

Дар фасли ҳоли тарзи амали асари илмӣ забоншиносон Б.Н. Ниёзмухаммадов, Ш.Рустамов «Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик» вазифаи нахвӣи муайянро иҷро кардани ВФ қайд шудааст [Рустамов 1998; 16-17]⁸. Ҳамин маълумот бо иловаи ин, ки «воҳидҳои фразеологӣ на танҳо ҳолати амали хабар, балки ҳолати тамоми ҷумларо мефаҳмонанд» зикр ёфта, бо якчанд намуна дар китоби дарсии мактабҳои олии – «Забони адабии ҳозираи тоҷик» оварда шудааст: *Лом нагуфта* даҳани фарзандонашро мепойданд [Ҳ.Карим, Окшуда, с.138]; Инобат ҳам дастонашро аз кафк тоза карду *чаим бар замин дӯхта* ба гӯш кардан ҳозир шуд [П.Толис, Куллийет, с. 146] [Мақсудов 1979; 147]⁹.

Забоншинос М. Ф. Исматуллоев дар қисми дуюми асараш «Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳкунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик» ифодаи ҳоли тарзи амали тариқаро бо ВФ зикр кардааст [Исматуллоев 1986; 40]¹⁰. Чунин маълумот дар васоити таълими забоншинос М.Норматов зикр ёфта, чанд намуна оварда мешавад [Норматов 2011; 107]¹¹.

Дар ду асари муътамади илмӣ сохтори воҳидҳои фразеологӣи забонҳои форсӣ ва тоҷикӣ мукамал ва амиқ таҳлилу таҳқиқ шудааст: яке – монографияи муҳаққиқ

⁵ Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод: Напрдавтоҷ, 1959. – 295 с.

⁶ Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим / Б. Камолиддинов. Душанбе: Ирфон, 1967. – С. 131-132.

⁷ Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.

⁸ Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис / Ш.Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1998. – 125 с.

⁹ Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваи Исфара / Т.Мақсудов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 208 с.

¹⁰ Исматуллоев М. Ф. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳкунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. қ.2 / М. Ф.Исматуллоев. – Душанбе: Маориф, 1986. – 128 с.

¹¹ Норматов М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. – Душанбе, 2011. – С. 107.

Ю.А.Рубинчик «Основы фразеологии персидского языка» [1981]¹², дигаре – монографияи фразеологи маъруф Ҳ.Мачидов «Фразеологическая система современного таджикского литературного языка» [2006]¹³.

Дар ҳар ду рисолаи илмӣ ҳам ВФ ба гурӯҳҳои номӣ феълӣ ва аз лиҳози сохтори нахвӣ дар рисолаи Ю.А.Рубинчик ба ду навъ: дар қолаби ибора ва ҷумла, дар рисолаи Ҳ. Мачидов ба се навъ: дар қолаби ҷумла, ибора ва таркибҳои ҷуфт ифода ёфтани ВФ-и забонҳои форсӣ мушоҳида мешавад.

Муаллифони ин рисолаҳо низомии сохтори нахвӣи ВФ-и забонҳои форсӣ тоҷикиро ҳадафи асосии таҳқиқоти илмӣ худ қарор додаанд. Табиист, ки дар чунин рисолаҳои илмӣ вазифаҳои нахвӣи ВФ-и он забонҳо баррасӣ нашудаанд. Забоншинос Ю. А. Рубинчик дар боби дууми монографияаш – «Асосҳои воҳидҳои фразеологии забони форсӣ» воҳидҳои фразеологии номӣ [Рубинчик 1981; 10-12], дар боби сеюм воҳидҳои фразеологии феълӣ [Рубинчик 1981; 17-20] ва дар боби чорум ҷумлаҳои фразеологиро [Рубинчик 1981; 21-22] муқаммал таҳлил таҳқиқ менамояд.

Ягона таҳқиқоти илмӣ, ки дар он вазифаҳои нахвӣи воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ низ як дараҷа омӯхта шудааст, рисолаи номзадӣ дотсент Ҳ. Ҷалилов «Хусусияти сохтори семантикӣ ва синтаксисии воҳидҳои фразеологӣ дар забони адабии муосири тоҷик» ба шумор меравад, ки боби дууми он ба вазифаҳои синтаксисии воҳидҳои фразеологӣ бахшида шудааст [Ҷалилов 1976]. Муаллиф дар фишурдаи рисолааш воҳидҳои фразеологии забони тоҷикиро аз ҷиҳати маъноӣ нисбати морфологӣ ба гурӯҳҳои воҳидҳои фразеологии исмӣ, сифатӣ, зарфӣ ва феълӣ ҷудо намуда, вазифаҳои нахвӣи ҳар кадоми онҳо мухтасар шарҳ медиҳад. Мақолаи илмӣ ӯ таҳти унвони «Ба вазифаи аъзоҳои ҷумла омадани воҳидҳои фразеологӣ» дар шумораи №6, маҷаллаи «Мақтаби советӣ» [1975] ҷой шудааст.

Пас аз муддате таҳқиқгар бо ҳаммуаллифии забоншиносон М.Мақсудов ва Ф. Зикриёев дастури ёрирасони таълимӣ «Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо» (ба ёрии студентони мактабҳои олии ба таъбиқ мерасонад [Мақсудов 1976; 88].

Дар ин дастури таълимӣ, ки аз тарафи забоншиносон Т.Мақсудов, Ф.Зикриёев ва Ҳ.Ҷалилов таълиф шуда буд, таҳти унвони «Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо» як боб ҷудо карда доир ба вазифаҳои нахвӣи ВФФ хеле мухтасар маълумот дода шудааст. Дар ин боб бо қарор қадамҳои маъноӣ грамматикӣ ифода ёфтани ҳар қарор аъзои ҷумла (муҷтамо, хабар, муайянқунанда, пурқунанда, ҳол ва ҳелҳои он) таҳлил таҳқиқ мешавад.

Дар фасли «Ифодаи хабар бо воҳидҳои фразеологӣ» бо шакли сифати феълӣ ифода ёфтани хабар, инчунин бо воҳидҳои фразеологии исмӣ, сифатӣ ва зарфӣ ифода ёфтани он ҷудо ба баррасӣ гардидааст. Азбаски мавзӯи таҳқиқоти мо ба вазифаи синтаксисии ВФ бахшида шудааст, мо низ дар боби дууми рисола дар бобати ифодаи хабар бо шаклҳои таърифнашавандаи феъл таваккуф хоҳем қардор.

Боби дууми дастур «Вазифаи синтаксисии воҳидҳои фразеологӣ» [Мақсудов 1976; 38-63]¹⁴ ба мавзӯи таҳқиқоти илмӣ мо бахшида шуда, дар он ба вазифаи

¹² Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка / Ю.А.Рубинчик. – М: Наука, 1981. – 276 с.

¹³ Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского языка / Х. Маджидов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 409 с.

¹⁴ Мақсудов Т., Зикриёев Ф., Ҷалилов Ҳ. Воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо. – Душанбе, 1976. – 88 с.

мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда ва хелҳои гуногуни ҳол омадани воҳидҳои фразеологии номию феълӣ мухтасар баррасӣ гардидааст.

Дар монографияи забоншинос Б. Камолиддинов «Синонимия субстантивных словосочетаний и простых предложений» (Муродифоти наҳвӣ дар забони адабии муосири тоҷик) қайдҳои ҷудоғонаи илмӣ ба назар мерасанд, ки ба вазифаҳои наҳвии ВФ алоқамандӣ доранд [Камолиддинов 2012; 192-193]¹⁵.

Як миқдор мақолаҳои илмии олимони ба мавзӯи вазифаҳои наҳвии воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ бахшида шудаанд. Аз ҷумла, дар мақолаи муҳаққиқ М.М.Мирзоева «Вазифаҳои наҳвии муродифоти луғавию фразеологии насри бадеии С.Айнӣ» зикр ёфтааст, ки воҳидҳои фразеологӣ бо воҳидҳои луғавӣ на танҳо аз ҷиҳати маъноӣ муштарак ё ба ҳам наздики луғавӣ муродиф мешаванд, балки аз лиҳози вазифаҳои наҳвӣ ҳам иртиботи қавӣ доранд, яъне, воҳидҳои фразеологӣ бо ибораҳои озод дар таркиби ҷумла ба вазифаи муштаракӣ яке аз аъзоҳои ҷумла меоянд [Мирзоева 2017; 87].

Мақолаи илмии профессор С. Сабзаев «Дар бораи як вазифаи синтаксисии ибораҳои фразеологӣ» ба вазифаи наҳвии ВФФ бахшида шудааст. Муаллиф бо қадом наҳви ВФ ифода гардидани хабарро баррасӣ намудааст. Дар ҷараёни таҳлили мавод мавсуф баъзе таркибҳои феълӣро бо ВФ омехта кардааст [Сабзаев 1975; 24-25]¹⁶.

Дар мақолаи илмию методии забоншинос М. Қурбонов «Омӯзиши мавзӯи фразеологизмҳо» масъалаи сохтори наҳвии ВФ ва муносибати он ба сохтори наҳвии воҳидҳои озоди наҳвӣ чанд мулоҳиза зикр ёфтааст. Муаллиф дар атрофи тафовути ҷумлаҳои одӣ аз ҷумлаҳои устувор муҳокимаронӣ кардааст [Қурбонов 1978; 24-25]¹⁷.

Дар таҳқиқи масъалаҳои мухталифи фразеологияи тоҷик хизмати забоншинос Ҳ. Мачидов ниҳоят бузург аст. Муҳаққиқ дар бобати хусусиятҳои грамматикӣ, вазифаҳои наҳвӣ, умумияту тафовути ВФ аз калима, феълҳои таркибӣ аввал дар як силсила мақолаҳо, аз қабилӣ “Баъзе масъалаҳои фразеологияи забони тоҷикӣ” [1966], “Аломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ” [1967], “Ҷумлаҳои фразеологӣ” [1978], “Таркибҳои фразеологӣ” [1980], “Воҳидҳои фразеологӣ ва калима” [1984], “Ибораҳои фразеологӣ ва таркибҳои феълӣ” [1986], “Таркиби лексикӣ воҳидҳои фразеологӣ” [1986] ва дастури таълимии “Фразеологияи забони тоҷикӣ” [1982] муҳокимаронӣ намуда, ҷамъбасти назариявии воҳидҳои фразеологии забони тоҷикиро дар монографияи илмӣ “Фразеологическая система современного таджикского литературного языка” [2006] зикр кардааст.

Таҳқиқоти илмии забоншинос Ю.А. Рубинчик ва Ҳ. Мачидов дар ҳалли масъалаи вазифаҳои наҳвии воҳидҳои фразеологӣ аҳамияти бузург дорад, зеро қабл аз муайян намудани вазифаҳои наҳвии хелҳои гуногуни фразеологизмҳо сохтори наҳвии ҳуди воҳидҳои фразеологиро ҳамаҷониба омӯхта, ҷӣ тарз ифода ёфтани

¹⁵ Камолиддинов Б. Синонимия субстантивных словосочетаний и простых предложений. – Душанбе, 2012. – С. 192-193.

¹⁶ Сабзаев С. М. Дар бораи як вазифаи синтаксисии ибораҳои фразеологӣ / С. М.Сабзаев // Мактаби советӣ. – 1975. – №4. – С. (24-26).

¹⁷ Қурбонов М. Омӯзиши мавзӯи фразеологизмҳо / М. Қурбонов // Мактаби советӣ – 1978. – № 4. – С. 24-25.

аъзоҳои ҷумлаҳо ба воҳидҳои фразеологӣ номию феълӣ таҳлилу таҳқиқ намуда, ба хулосаҳои дақиқ омадан мумкин аст. Аз ҳамин сабаб дар чараёни омӯзиши мавзӯи таҳқиқоти илмиамон мо ҳам бештар ба асарҳои илмии забоншиносони мазкур таъян намудем.

Таҳқиқоти Р. Саидов «Фразеологияи назми халқии тоҷик» [Саидов 1995], Б. Маҳкамова «Хусусиятҳои семантикии услубии воҳидҳои фразеологӣ дар назми Лоик Шералӣ» [Маҳкамова 2006], М. Неъматова «Воҳидҳои халқии гуфтугӯӣ дар назми асри XX» [Неъматова 2010], М.М. Рачапова «Структурно-семантические особенности коммуникативных фразеологических единиц в таҷикӣ ва англисӣ» ба паҳлуҳои муҳтавои ВФ бахшида шудаанд [Рачапова 2010].

Хулоса, ки дар бобати сохтори маъноӣ грамматикӣ, ки аз лиҳози дараҷаи таҳқиқи вазифаҳои нахвӣ ВФ мулоҳизаҳои олимони гуногун аст. Ҷанбаҳои назариявии амалии ВФ, умуман ва хусусан ВФФ талаб мекунад, ки вазифаҳои нахвӣ онҳо мукамал омӯхта шаванд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Натиҷаҳои аз таҳқиқот бадастомада дар тақдими барномаҳои таълимӣ муқарраршуда мусоидат менамоянд. Мавзӯи мазкур як қисмати нақшаи илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони тоҷикӣ факултети филологияи тоҷикӣ Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Гафуров мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқи мазкур муайян намудани мавқеи воҳидҳои фразеологӣ дар сохтори нахвӣ забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ба мақсади асосии таҳқиқот расидан ба ҳалли вазифаҳои зерин кӯшидем:

- муайян кардани дараҷаи омӯзиши сохтори нахвӣ воҳидҳои фразеологӣ феълӣ дар забоншиносии тоҷикӣ;
- омӯзиши шакли қолабҳои грамматикӣ фразеологизмҳои феълӣ ва муайян намудани вазифаҳои нахвӣ онҳо;
- таҳқиқи вазифаҳои нахвӣ воҳидҳои фразеологӣ: таркибҳо ва ибораҳои феълии забони тоҷикӣ;
- муайян намудани вазифаҳои нахвӣ воҳидҳои фразеологӣ феълӣ, ки дар қолаби ҷумлаҳои сода, мураккаби пайвасти ва тобеъ ифода ёфтаанд;
- таҳқиқи хусусиятҳои маъноӣ воҳидҳои фразеологӣ феълӣ, муродифшавии онҳо дар алоқамандӣ бо ҷанбаи нахвӣ онҳо.

Объекти таҳқиқот. Азбаски воҳидҳои фразеологӣ, пеш аз ҳама, дар услуби бадеӣ ва жанрҳои публицистии бадеӣ фаровон ба қор бурда мешаванд, ба сифати маводи таҳқиқшаванда асарҳои устодони калом бадеӣ адабиёти суннатӣ ва имрӯзаи тоҷик, инчунин матбуоти муосир истифода шудаанд. Ҳама барои риояи меъёри забони адабӣ дар истифодаи ВФ ба фарҳанги фразеологӣ забони тоҷикӣ “Фарҳанги ибораҳои рехта”-и М.Ф.Фозилов [1963-1964] низ муроҷиат намудем.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот. Мавзӯи рисолаи илмӣ мо “Вазифаҳои нахвӣ ва баъзе вижагӣҳои воҳидҳои фразеологӣ феълӣ дар забони адабии муосири тоҷикӣ” мебошад.

Фарзияи таҳқиқот аз инҳо иборат аст: омӯзиши вижагӣҳои маъноӣ сохторӣ ва ҷанбаи нахвӣ ВФФ-и забони тоҷикӣ ҳамоно вақт самаранок мегардад, агар дар матни асари бадеӣ ва матбуоти тоҷик қолаби солими онҳо мавриди истифода қарор

гирад; таркиби ВФФ бемаврид ва нодуруст тағйир дода нашавад; меъёри истифодаи вохидҳои устувори забон аз ҷониби нависандагон, рӯзноманигорон ва тарҷумонҳои осори бадеӣ ба назар гирифта шавад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Барои расидан ба мақсади асосӣ мо ба адабиёти соҳаи фразеология ва синтаксис таъям намудем. Бунёди илмӣ таҳқиқоти моро осори илмӣ забоншиносони маъруфи соҳаи фразеология ва синтаксис, аз қабили Н. Маъсумӣ [1959], Х. Ҷалилов [1969], Т.О. Мақсудов, Ф. Қ. Зикриёев, Х. Ҷалилов [1976], Ҳ. Мачидов [1982; 2006; 2007], Б. Камолитдинов [1973; 1989; 2005; 2009; 2012], Л. С. Пейсиков [1975], Ю. А. Рубинчик [1981] ва дигарон ташкил медиҳад.

Асосҳои методологии таҳқиқотро осори илмӣ муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ доир ба грамматика, фразеология, синтаксис, махсусан, ифодаи аъзоҳои ҷумла бо ВФФ, истифодаи меъёри ин вохидҳои забон ташкил намуданд.

Навгони таҳқиқот. Дар диссертатсия бори нахуст вазифаи нахвӣ вохидҳои фразеологии феълӣ дар заминаи маводи адабиёти бадеӣ мавриди таҳқиқи монографӣ, илмӣ қарор гирифтааст. Дар рисола дар бобати воситаҳои грамматикӣ алоқаи аъзоҳои ҷумла, ки бо вохидҳои фразеологии феълӣ ифода гардидаанд, мулохизаҳои нав зикр ёфтаанд, то кунун аз назари таҳқиқгарони вохидҳои фразеологии забони тоҷикӣ дур мондаанд.

Нуктаҳои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Таснифоти семантикӣ сохтори фразеологизмҳои забони тоҷикӣ: вохидҳои фразеологии номӣ, феълӣ ва зарфӣ баррасӣ карда шуд.

2. Сохтори нахвӣ ВФФ ва дараҷаи омӯхта шудани он дар забоншиносии тоҷик муқаррар карда шуд.

3. Вазифаҳои нахвӣ вохидҳои фразеологии феълӣ забони тоҷикӣ дар заминаи маводи амалӣ муайян карда шуд. ВФ аз нигоҳи сохтор ба таркиб, ибора ва ҷумла тасниф мешаванд, аммо сарфи назар аз ин ба як мафҳум далолат карда, яқлухт як вазифаи нахвиро адо менамоянд.

4. Муқаррар гардид, ки вазифаҳои нахвӣ таркибҳои фразеологии феълӣ вобаста ба мавқеи ҷойгиршавии онҳо дар матн мебошад. Онҳо ба вазифаи хабар, муайянкунанда, ҳоли тарзи амал меоянд;

5. Ибораҳои феълӣ фразеологӣ вобаста ба шаклҳои тасрифӣ ва ғайритасрифӣ феъл вазифаи муайяни нахвиро иҷро мекунанд. Онҳо бештар дар қолаби ибораҳои масдарӣ ва сифати феълӣ воқеъ мешаванд ва ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла меоянд.

6. Вазифаҳои нахвӣ вохидҳои фразеологии феълӣ, ки дар қолаби ҷумлаҳои сода, мураккаби пайваст ва тобеъ ифода ёфтаанд. Ҷумлаҳои фразеологӣ ба як маъноӣ яқлухт далолат карда, вобаста ба мавқеашон дар ҷумлаи озоди нахвӣ ба вазифаи муайяни нахвӣ далолат мекунанд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Хулосаҳои илмӣ ба дастамада дар таҳқиқи минбаъдаи ҷанбаҳои мукамал омӯختанашудаи масъалаҳои марбут бо вохидҳои фразеологии забони тоҷикӣ, дар омӯзиш ва таҳлили минбаъдаи масъалаҳои бахсноки вохидҳои фразеологӣ, алалхусус, вохидҳои фразеологии феълӣ ва вазифаҳои синтаксисии он, таҳаввулот ва ҷараёни инкишофи минбаъдаи нахвӣ забон, таълими фанни забони тоҷикӣ дар макотиби миёна ва олӣ, масъалаҳои омӯзиш, таҳқиқи таълими услубшиносӣ ва таҳрири адабӣ мусоидат менамояд.

Натиҷаи таҳқиқоти мазкур ва тавсияҳои он дар таълифи фарҳанги вохидҳои фразеологии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, ҳамчунин дар таҳияи китобу дастуру

васоити таълимӣ доир ба вазифаҳои нахвӣи воҳидҳои фразеологӣ, гузаронидани курсу семинарҳои махсус истифода шуда метавонад. Инчунин нуктаҳои муҳимтарини он ба китобҳои дарсию васоити ёрирасони таълими забони тоҷикӣ ворид гардида, як мушкили таълими забони модариро осон хоҳад кард.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи “Вазифаҳои нахвӣ ва баъзе вижагиҳои воҳидҳои фразеологӣи феълӣ дар забони адабии муосири тоҷикӣ” барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ бо шиносномаи ихтисоси илмии 10.02.01 – Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Масъалаҳои асосии дар диссертатсия таҳқиқшаванда аз ҷониби роҳбари илмӣ тарҳрезӣ шуда, муаллифи он дар мисоли маводи адабиёти бадеӣ вазифаи нахвӣи ВФФ-ро дар забони адабии ҳозираи тоҷик баррасӣ намудааст. Дар диссертатсия ва мақолаҳои нашрнамудаи муаллиф натиҷаи асосии таҳқиқ инъикос ёфтаанд.

Тасвӣ ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Мазмуни асосии диссертатсия дар суҳанрониҳо ва маърузаҳои дар конференсияҳои сатҳи донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ хондашуда, ҳамчунин дар мақолаҳои таълифнамудаи муаллиф, ки дар маҷаллаҳо ва маҷмуаҳои мухталифи илмӣ ба таъб расидаанд, инъикос гардидааст.

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Таҳқиқоти мазкур натиҷаи ҷустуҷӯ ва заҳмати чандсолаи муҳаққиқ махсуб меёбад. Мазмуну мундариҷаи диссертатсия дар 3 мақолаи дар нашрияҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифташуда ва 18 мақолаи дигар, ки дар маҷмуаҳо ва маҷаллаҳои гуногун нашр шудаанд, инъикос гардидааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забони тоҷикии МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров» (қарори №5 аз 21.12.2019) ва кафедраи забони муосири тоҷикии ДМТ (қарори № 15 аз 03.06.2021) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод карда шудааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз рӯйхати ихтисораҳо, муқаддима, се боб (ҳар боб иборат аз фаслҳо), хулоса, феҳрасти адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 175 саҳифаи ҷопи компютериеро ташкил медиҳад.

ҚИСМИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддимаи диссертатсия аҳамияти мавзуи таҳқиқ асоснок карда шуда, дараҷаи омӯзиши мавзӯ, робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ, мақсад ва вазифаҳо, объект, предмет ва фарзияи таҳқиқот, асосҳои назариявӣ ва методологияи таҳқиқот, навгониҳои илмӣ, нуктаҳои асосие, ки барои ҳимоя пешниҳод мешаванд, аҳамияти назариявӣ амалии таҳқиқот, мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ, саҳми шахсии муаллиф, тасвӣ ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия, рӯйхати интишорот, соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия номбар гардидааст.

Боби якум «**Воҳидҳои фразеологӣи феълӣи забони тоҷикӣ ва соҳтори семантикию грамматикӣи онҳо**» унвон дошта, аз се фасл иборат мебошад: 1. Хусусиятҳои семантикии воҳидҳои фразеологӣи феълӣ; 2. Соҳтори грамматикӣи воҳидҳои фразеологӣи феълӣ; 3. Таъсири тағйирёбии ҷойи ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ ба вазифаи нахвӣи онҳо.

ВФ бо тарзи ташаккули маъноӣ яклухту бутуни худ навъи махсуси маъноро ба миён меоваранд. Маъно, ки аломати фразеологӣ ба он нигаронида шудааст, семантикаи фразеологиро ташкил медиҳад. Вобаста ба характери зохиршавӣ онро ба а) сирф мафҳумӣ, б) мафҳумии образнок ва в) образнок чудо менамоянд [Маджидов 2006; 121]¹⁸. ВФФ низ аз ин истисно нестанд, махсусан фразеологизмҳое, ки чузъи асосиашон феъли тасрифшаванда аст. Чи тавре ки аз таҳқиқоти муҳаққиқон бармеояд, аз нигоҳи ифодаи маъноӣ фразеологӣ ВФФ асосан дорои маъноӣ мафҳумии образнок мебошанд. ВФФ бо маъноӣ сирф мафҳумӣ камтар дучор меоянд, бо маъноӣ образнок ба назар намерасад [Маджидов 2006; 237].

Ибораҳои феълии фразеологӣ¹⁹ бо маъноӣ сирф мафҳумӣ ба амалҳо ва чараёнхое далолат менамоянд, ки бо феълҳои муқаррарии луғавӣ ҳам ифода ёфта метавонанд, аммо тафовути ибораҳои рехтаи феълӣ дар ифодаи маъноӣ яклухт мебошад. Тафовути онҳоро дар муқоисаи ИФФ бо феълҳои ҳаммаънояшон мушоҳида кардан мумкин аст: роҳ рафтан – рафтан, аз роҳ бозистодан – бозистодан, дуо хондан – хондан: Баъд аз ягон соат *роҳ рафтан*, аз тарафи дасти рост ба дурии тахминан ҳазор қадам дуди сиёҳи шарораолуде намудор гардид, ки ба ҳаво печида мебаромад [С. Айнӣ, “Марги судхӯр”, 74]; Қоришкамба бо ҳамин мулоҳиза аз роҳрави семантии пеши бонк ба тарафи лаби ҳавзи Девонбегӣ раҳсипор шуд, аммо баъд аз ду-се қадам партофтанд аз *рафтан* бо роҳи рост бозистода фикр кард [С. Айнӣ, “Марги судхӯр”, 187].

Муродифҳои фразеологӣ ба *роҳ даромадан* ва *қадам гузоштан* ба маъноӣ мафҳумии «роҳ рафтан» далолат мекунанд:

... ҳар гоҳ ки монеа бартараф шуда, он рафиқ ба *роҳ дарояд*, он дигар ҳам соявор баробар *қадам мегузошт* [С. Айнӣ, “Ёддоштҳо”, 3, 246].

Боқимонда ИФФ маъноӣ мафҳумии образнок доранд. Дар аксар мавридҳо унсурҳои мафҳумии маъноӣ фразеологӣ дар омезиши дараҷаи мухталифи қабатҳои идиоматикӣ зохир мегардад. Ин навъи маъноӣ фразеологиро *мафҳумии образнок* мегӯянд. Образнокӣ, эҳсосот ва хусусияти баҳодихӣ ҳамчун унсурҳои таркибии маъноӣ фразеологӣ ба инъикоси нисбатан пуробуранг ва возеҳи воқеияти объективӣ мусоидат менамояд. Ин ҳолатро дар ВФ-и сермаъно дучор омадан мумкин аст. Ҳар як маъноӣ фразеологизмҳои сермаъно аз ҳамдигар на танҳо бо тобиши маъно, балки дараҷаи образнокӣ низ фарқ мекунанд. Масалан, ибораи *гардан додан* чунин маъноҳоро ифода карда метавонад:

1. «розӣ шудан»: – Шумо, ки, – гуфт акаам ба ӯ, – худатонро калон мегирифтед, ҳеч касро назаратон намегирифтед ва аз рӯфта тоза кардани ҷой хоби худатон ор мекардед, чӣ навъ шуд, ки ба ин кори паст *гардан додед*? [С. Айнӣ, «Ёддоштҳо», 3, 141].

2. «тан додан, қоил шудан»: Агар Махдум аз китфи мо ҳам гузаранд, ман дар ҳамон вақт ба ин кас *гардан* медиҳам [С. Айнӣ, «Ёддоштҳо», 3, 223].

Чи тавре ки аз мисолҳо бармеояд, ВФ-и *гардан додан* бар замми маъноӣ мафҳумӣ доштан инчунин як дараҷаи образнок низ мебошад.

Фасли дуҷуми боби якум «**Сохтори грамматикӣ воҳидҳои фразеологӣ феълӣ**» унвон дошта, дар он сохтори грамматикӣ фразеологизмҳои феълӣ мавриди баррасӣ

¹⁸ Маджидов, Х. Фразеологическая система современного таджикского языка / Х. Маджидов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 409 с.

¹⁹ Минбаъд ИФФ

қарор гирифтааст. Дар ҳамаи забонҳои дунё муносибати маъноии предикативӣ, пеш аз ҳама, бо шаклҳои тасрифии феъл ифода мегардад. ВФФ аз дигар ҳиссаҳои нутқ бо ҳамин хусусияти грамматикӣ худ фарқ мекунад. Муносибати предикативӣ дар ҷумла он аст, ки калимаҳои маънодор ва таркибҳо ба вазифаи хабар омада, амал, ҳолат ва ё аломати дар калима ё таркиб ифодаёфтаре ба воқеъшавии амалу ҳолат ва аломат ва тасдиқ ё инкорӣ далолат мекунад. Ҳамин маъноии грамматикӣ дар ҷумла зимни категорияҳои сифа, модалият, замон ва шакли феълҳои тасрифии ба вазифаи хабаромада ифода мегардад. ВФФ, пеш аз ҳама, бо ҳамин аломатҳои барҷастаи грамматикӣ худ аз навҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ фарқ мекунад.

Бояд дар назар дошт, ки ҳама гуна навҳои воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ, чи таркиб, чи ибора ва чи ҷумлаи содаю мураккаби фразеологӣ мутобиқи қоидаҳои таркиббандӣ ва ибораву ҷумласозии забони тоҷикӣ шакл гирифтаанд. Фарқи сохтори маъноӣ ва грамматикӣ воҳидҳои фразеологӣ аз воҳидҳои озоди нахвӣ дар ин ҷост, ки маъноии воҳидҳои фразеологӣ аз муносибати бевоситаи маъноии ҷузъҳо ҳосил намешавад ва он муносибати маъноиро ба ҷузъҳо ҷудо ё таҷзия карда, ба мисли ҷузъҳои ибора ва аъзои ҷумла таҳлил кардан мумкин нест. Аз ҳамин сабаб маъноии яқлухти фразеологӣ ба ҳиссаҳои ҷудогонаи нутқ далолат кунад, воҳиди фразеологиро номӣ (исмӣ ва сифатӣ), зарфӣ ва феълӣ меноманд. Вазифаҳои нахвӣ воҳидҳои фразеологӣ дар заминаи маъноии яқлухти фразеологӣ таъйин мегардад. Бесабаб нест, ки ба вазифаи мубтадо асосан воҳидҳои фразеологӣ номӣ, ба вазифаи хабар воҳидҳои фразеологӣ феълӣ меоянд.

Ҳангоми муайян намудани вазифаҳои нахвӣ ВФФ шакли маъноҳои грамматикӣ феълҳои тасрифшаванда ва тасрифнашаванда (масдар, сифати феълӣ ва феъли ҳол) ба назар гирифта мешаванд. Як намуна аз асари бадеӣ: Ҳоло падарат... меҳонад, ки ту ҳам бесабаб *димоги ӯро насӯзонда* озурда нақунӣ [М.Козимӣ, “Техрони махуф”, с.11]; Ягон кас-ку дар ин ҷо номи Фаррух ё Шахзодаро ба даҳон намегирад, пас, чаро *димогат ин қадар сӯхтааст?* [М.Козимӣ, “Техрони махуф”, с.124]; Малик Тоҷхонуми бечора аз хашму ғазаб...хеле *димогаи сӯхта...* ба дуо хондан машғул буд [М.Козимӣ, “Техрони махуф”, с.131].

Дар ҷумлаи яқум фразеологизми *димоги ӯро сӯзонда* дар шакли сифати феълии замони гузашта, феъли гузаранда, бавосита ба саволи “чӣ тарз?” ҷавоб шуда, ҳамчун зарф ба вазифаи ҳоли тарзи амал омада, бо алоқаи ҳамроҳӣ ба хабари “озурда нақунӣ” тобеъ шудааст. Хабарӣ ҷумла бо сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ, замони ҳозира-оянда ва шахси дуҷуми танҳо ифода ёфтааст.

Дар мисоли дуюм ВФФ-и “*димогат ин қадар сӯхтааст*” дар қолаби ҷумлаи содаи дутаркибаи тафсилӣ ифода ёфта, дар он ҷузъи “*димог сӯхтааст*” ҷузъи асосӣ ва рехтаи ВФФ, бандакҷонишини шахсӣ-соҳибии “-ат” ва ҷонишини ишоратии “ин қадар” ҷузъҳои озод буда, дар дохили ВФФ омадааст. Дар ин ҷо “*димогат сӯхтааст*” шакли замони гузаштаи наздики сифаи хабарӣ феъли нақлист. Бандакҷонишини “-ат” ба исми *димог* васл шуда, ба соҳибӣ амал, шахси дуҷуми танҳо (ту) ишора мекунад. Дар байни сараъзоҳои ҷумлаи фразеологӣ “*димог сӯхтааст*” ҷузъи озод – ҳоли миқдори “ин қадар” омадааст ва он метавонад, дар аввали он биёяд: *Ин қадар димогат сӯхтааст*. Ҳамчунин ба ҷойи бандакҷонишини ҷонишини шахсӣ “ту” омада, соҳибиятро ифода кунад: *Ин қадар димоги ту сӯхтааст*.

Дар ҷумлаи сеюм ВФФ-и “хеле *димогаи сӯхта*” дар шакли сифати феълии замони гузашта “*сӯхта*” ба вазифаи хабарӣ чидаи кӯтоҳшудаи “*сӯхта буд*” дар

шакли замони гузаштаи дури сиғаи хабарӣ омадааст. Бандакҷонишини “-аиш” баробари ифодаи маънои соҳибият (*димог-аиш*) чун воситаи грамматикии алоқаи тобеи мувофиқати хабар бо мубтадои *Малик Тоҷхонум* хизмат намудааст. Зарфи “хеле” ба вазифаи ҳоли дараҷа пеш аз таркиби субъекту предикат омадааст. Ин ҳам як аломати хусусияти рехтагӣ доштани ВФФ-и дар қолаби ҷумлаи содаи дутаркибаи хуллас ифодаёфта ба шумор меравад.

Дар заминаи ВФФ-ии “*димоги касе сӯхта*” муродифи дигари он ба миён омадааст: Вай ранчид, сахт ранчид, *дуд аз димогаи баромад* [А.Самад, с.32]. Шояд ин вариант дар натиҷаи фуруғузур шудани ҷузъи аввали ВФФ *димоги касе сӯхта*, *дуд баровард* бошад ва ба *димоги касе сӯхта* зам шудани ҷузъи *дуд баровард* ба маънои ранчидан зам намудани ибораи сахт ранчидан гардидааст, яъне “*димоги касе сӯхта*” – ранчид ва “*димоги касе сӯхта дуд баровард*” – сахт ранчид. Дар ин вариантҳои ВФФ калимаи “димоғ” ба маънои ҳолати ранчиши одам ё хира шудани табъи шахс истифода мешавад. Ҳамин тариқ, зина ба зина кӯтоҳ шудани ВФФ натиҷаи эҷодкорона ба кор бурдани сарвати забони тоҷикӣ: *димоги касе сӯхта дуд бароовард* – *дуд аз димоғ баромад* – (аз димоғ) бӯйи қаҳдуд меояд: Машаққати 16-соатаро лаззати 15-дақиқагии ифтор *аз димоғҳо хоҳад баровард* [М.Козимӣ, “Техрони махуф”, с. 210].

Фасли сеюми боби якум «**Таъсири тағйирёбии ҷойи ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ ба вазифаи наҳвии онҳо**» номгузорӣ гардида, он дар атрофи дур шудани ҷузъҳои ВФ дар матни асари бадеӣ ва таъсири ин ҳолат ба вазифаи наҳвии онҳо баҳс менамояд. ВФ бо хусусиятҳои фарқноки худ аз дигар воҳидҳои системаи забон ба кулӣ фарқ мекунад. Ифодаи маънои яклухти ба ҳиссаҳо ҷудонашаванда, устувории сохту таркиб, муайян будани ҷойи ҷузъҳо ва тамоюли умумихалқӣ доштани ВФ аз аломатҳои асосии онҳо ба ҳисоб меравад. Бинобар ин тағйири ҷойи ҷузъҳои ВФ ба нуқсон пайдо кардани қолаби солими онҳо ва ё аз байн рафтани онҳо ҳамчун воҳиди таркибии системаи забон мегардад. Чунончи:

Як бор “Намеравам” гӯйӣ, *замин рафта*, ба *осмон намечаспад-ку* [“Садои Шарк”, №4, 1984, с.24]; – Шумо – мардина, – гуфт Мироб ба мард, – аввал кампир об диҳад, *замин ба осмон намечаспад* [Ҷ. Кӯҳзод, с. 435]; – Бачаи бечора... ночор ягон лӯқма ош ё гӯштро хӯрда бошад, хӯрдагист, ба ин *осмон омада*, ба *замин намечаспад* ё ки дунё вайрон намешавад [С.Айнӣ, “Ҷулмон”, с. 356].

Дар ин ҷумлаҳо бо вучуди иваз шудани вазифаи наҳвии исмҳои *осмон* ва *замин* сохтори грамматикӣ ҷумлаи содаи дутаркибаи тафсилии чидааъзо (хабарҳои чида) тағйир намеёбад. Аммо дар намунаи зерин қолаби ифода аз ҷиҳати сохтори наҳвӣ ба кулӣ фарқ мекунад: *Аз осмон то замин тафовут ҳаст / Фарқи он аз ин замину осмон* (аст).

Дар миёни замини кӯҳнаву нав

З-осмон то замин тафовут ҳаст;

Ёри мову дилбари шерозиён,

Фарқи он аз ин замину осмон [М.Турсунзода].

Дар тасаввуроти мардум фуруд омадани осмон ба замин имконпазиртар аст, то он ки замин боло равад ва ба осмон бичаспад. Бинобар фарқ *аз замин то осмон* мегӯянд, на *аз осмон то замин* ва на *замин рафта*, ба *осмон*, балки *осмон омада* (*фарӯ рафта*) ба *замин намечаспад* мегӯянд.

Гоҳе тағйир додани ҷузъи озоди ВФФ низ боиси духӯрагии маъно мегардад:

Мехнат, истеъдод ва ҳунарро *чаими дидан надоишанд* [“Адабиёт ва санъат”, №3, 26.04.2018, с.2]; Дар колхоз якта-нимта одамони бевичдон низ ёфт мешаванд, ки *чаими* Сатторовро *дидан надоранд* [“Тоҷикистони советӣ”, №2, 12.03.2017, с.3].

Дар мисоли дуҷум исми хоси “*Сатторов*” ҷузъи озоди таркиби воҳиди фразеологӣ буда, пас аз калимаи “*чаим*” ба вазифаи муайянкунандаи изофии соҳибӣ омада, боиси духӯрагии маъно гардидааст. Асли матлаб чунин аст: ...Сатторовро *чаими дидан надоранд*. Маълум мешавад, ки имкони тағйири ҷойи ҷузъҳои ВФФ маҳдуд будааст.

Боби дуҷуми диссертатсия «**Вазифаҳои нахвии воҳидҳои фразеологӣ феълӣ**» унвон дошта, аз ду фасл ва ҳафт зерфасл иборат мебошад. Дар ин қисмати қор вазифаи нахвии таркибҳои фразеологӣ феълӣ, ибораҳои фразеологӣ феълӣ, вазифаҳои нахвии ВФФ бо шаклҳои тасрифӣ феъл, вазифаҳои нахвии ВФФ бо шаклҳои тасрифнашавандаи феъл, ифодаи мубтадо бо иборати рехтаи масдарӣ, ифодаи хабари ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ бо ВФФ, ифодаи муайянкунанда бо ВФФ, ифодаи пуркунанда бо ибораҳои рехтаи масдарӣ, бо ВФФ ифода ёфтани навҳои ҳол, вазифаи нахвии ҷумлаҳои содаи фразеологӣ, ҷумлаҳои фразеологӣ феълӣ ва ҷумлаҳои мураккаби рехта мавриди таҳқиқ қарор мегирад.

Таҳлили мавод нишон дод, ки ВФ, сарфи назар аз семантика ва сохтор ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла ба андозаи гуногун омада метавонанд.

1. Вазифаи **мубтадо** иҷро кардани ВФФ чандон маълум нест. Дар байни маводи ҷамъовардамон якҷанд намуна ба назар расид. Ин гуна ибораҳо хусусияти предметӣ пайдо мекунанд: Фарзандонамонро ҳам ба ёд биёр, саргашта ва *гӯру ҷӯб кардани* модари пирам ҳам дар гардани ту мешавад [“Чархи гардун”, №5, 2018, с.4]; Замона ҳам саҳттар шуда буд. *Бурду овард* бисёр шуд [С.Айнӣ, Куллийёт, ҷ.7, с.166]. Дар ин ҷумлаҳо таркибҳои рехтаи *гӯру ҷӯб кардан* ва *бурду овард* ба вазифаи мубтадо омадаанд.

Ҷумлаи фразеологӣ *хавоси касе парешон шуд* дар қолаби иборати масдари *парешон шудани хавос* ва иборати номии *парешонии хавос* имконпазир будааст: Аммо *парешонии хавос* дақиқа ба дақиқа зиёдтар мешуд... [С. Айнӣ, Куллийёт, ҷ.7, с.153]. Дар ин сурат ба вазифаи мубтадо омадани ВФФ осон мегардад, аммо дар мисоли зерин ба вазифаи хабар омадааст: Да...– гуфта Иван қадре фикр карда *хавосаширо*, ки ба сабаби ҷӯшишу шодиёнаи сиёсатдони сода *парешон шуда буд*, гун кард [С. Айнӣ, Одина, 113].

2. Ҷузъи асосии таркиб, ибора ва ҷумлаҳои рехта бо шаклҳои тасрифӣ феъл ифода ёфта бошад, ВФФ хусусияти предикативӣ пайдо намуда, дар таркиби ҷумла ҳамеша ба вазифаи **хабари феълӣ** меояд. Ҷузъи асосии ВФ бо шаклҳои тасрифнашавандаи феъл ифода ёфта бошад, ВФФ ба вазифаи аъзоҳои гуногуни ҷумла омада метавонад. Аз ин ҷост, ки вазифаи нахвии ВФФ ба шакли грамматикӣ ҷузъи бунёдии онҳо вобастагӣ дорад. Ҷузъи асосии таркибу ибораҳои фразеологӣ феълро аксар шаклҳои тасрифнашавандаи феъл ташкил медиҳад. Чунин таркибу ибораҳои рехта дар ҷумла ҳамеша ба вазифаи хабар феълӣ меоянд. “Дар ҷумла бештар воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ба вазифаи хабар меоянд, зеро миқдори зиёди онҳо ҳамчун феъл амалу ҳаракатро ифода менамоянд... Воҳидҳои фразеологӣ феълӣ асосан ҳамчун хабарҳои номӣ сурат меёбанд, чунки онҳо бештар ҳолат ва ё аломати мубтадо ифода мекунанд. Ҳатто фразеологизмҳои дар шакли пурраи феълӣ омада ҳам, ба аломати мубтадо ишора мекунанд. Маълум мешавад, ки онҳо маҳз барои

шарху эзох ва равшан кардани предмети фикр хизмат мекардаанд» [Маджидов 1986; 42-43].

Ҳамин хусусияти ВФФ-ро дар назар дошта, хангоми муайян намудани вазифаҳои нахвии онҳо зарурате пеш меояд, ки аз рӯи шакли грамматикӣ чӯзӣ бунёдии ВФФ аввал таркиб, ибора ва ҷумлаҳои рехта таҳлилу таҳқиқ мешаванд, ки чӯзӣ асосии онҳо бо шаклҳои тасрифии феъл ифода ёфтаанд.

Фасли якуми боби дуюм дар бораи **“Вазифаҳои нахвии таркибҳои фразеологии феълӣ”** баҳс мекунад. Таҳқиқгарони нахви забони тоҷикӣ дар асару мақолаҳои илмиашон қайд кардаанд, ки воҳидҳои фразеологӣ дар қолаби таркиб, ибора, ҷумлаи сода ва ҷумлаи мураккаб ифода ёфта, аз сабаби рехтагии таркиб мисли калимаю таркибҳои муқаррарии забони тоҷикӣ ба вазифаи яке аз аъзоҳои ҷумлаи сода меоянд. Чунинчи, ВФФ-и *“сару бар шудан”* дар шакли таркиб сохта шуда, ба чунин вазифаҳои нахвӣ омадааст:

“Ту ба ҳамаи сахтиҳо мардвор тоқат карда ба бачагон *сару бар шудӣ*” (Р.Ҷалил, “Ҳикояҳо”). Ҳамсоия дасти ростатро гӯй, зудтар омада, *сару бар шавад* (С.Ғанӣ, “Магнитофон”). Ба вазифаи ҳоли тарзи амал: Аз падару модар хурдак монд, *Сару бар шуда* калон кардам (Р. Ҷалил, “Ҳикояҳо”).

Дар ду мисоли аввал ВФФ дар шакли замони гузаштаи сиғаи хабарӣ (*сару бар шудӣ*) ва замони ҳозира-ояндаи сиғаи шартӣ-хохишмандӣ (*сару бар шавад*) ба вазифаи хабар, дар мисоли сеюм дар шакли кӯтоҳи замони гузаштаи сифати феълӣ (*сару бар шуда*) ба вазифаи ҳоли тарзи амал омадааст. Маълум мешавад, ки воҳидҳои фразеологии феълӣ дар шаклҳои тасрифӣ ҳамеша хусусияти предикативӣ зоҳир намуда, вазифаи хабарро ва дар шакли ғайритасрифӣ (асосан масдар ва сифати феълӣ) омада, бештар вазифаҳои аъзои пайрави ҷумларо адо мекунанд.

Фасли дуюми боби дуюм **“Вазифаҳои нахвии ибораҳои фразеологии феълӣ”** унвон дорад ва аз ҳафт зерфасл иборат аст. Дар зерфаслҳои якуму дуюм сухан дар бобати вазифаҳои нахвии ВФФ бо шаклҳои тасрифӣ ва ғайритасрифии феъл меравад.

Ибораҳои рехтаи фразеологӣ, ки дар онҳо шаклҳои тасрифшавандаи феъл ҳамчун чӯзӣ асосии маънодор, ё чӯзӣ бунёдии сохтори нахвӣ омадаанд, дар таркиби ҷумлаҳои сода асосан вазифаи хабари феълро адо мекунанд.

Бо вожаи “ҳайрат” вариантҳои *дар ҳайрат буд*, *дар ҳайрат монд*, *ба ҳайрат мегузорад* қолаби аслии ВФФ ба шумор мераванд: *дар дарёи ҳайрат монд (буд)*, *гузоштан*. Аммо дар варианти *ба ҳайрат меоям* феъли “омадан” ба он таносуби маъноии чӯзҳои ВФФ-и аввал созгор намеояд, бо вучуди ин ҳамон маъноии ҳолати шахс аз ҳамаи вариантҳо дарк мешавад, вазифаи нахвии онҳо низ тағйир намеёбад. Ҳамин ҳолат дар намунаҳои зерин ҳам мушоҳида мешавад: ...ғазалҳои худро ба онҳо ёд диҳад, то ки дар шабнишиниҳо чизҳои нав хонда, шунавандагони худро *дар ҳайрат андозанд* (С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ.7, с.145); Одина бо ҳамин гуна фикрҳо ва андешаҳо *аз даҳшат ба даҳшат меафтад* (С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ.1, с.190); Фаррух *ба изтироб афтада* гуфт: “Оҳ, азизам, Маҳин, бо ин суханҳо маро беандоза *ба ташиви андохтӣ* (М.Козимӣ, “Техрони махуф”, с.147).

Ибораҳои фразеологии феълӣ аз ҷиҳати сохтори нахвӣ: тарзи алоқа, воситаҳои грамматикӣ ифодаи он, мавқеи чӯзҳо дар сохтори нахвии ибора аз қолаби иборати ҳамгунаи озод (ғайрифразеологӣ) фарқ намекунад: Ярокро ба дасти душман суноридан барои ин чанговари номӣ нанг! Ба ҷойи ин *ҷонро суноридан* осонтар буд

(Х.Карим. “Оқшуда”, 46). Дар ҳар ду ибора ҳам байни чузъи асосии ибора – феъли *супоридан* бо чузъи тобеъ – *яроқро (чонро)* алокаи вобастагии пасояндӣ мушоҳида мешавад. Тафовут дар маънои аслию маҷозии калимаҳои (мафъулҳои амалу ҳолат) *яроқ* ва *чон* аст.

Тафовути дигар ин аст, ки дар иборои *яроқро супоридан* чузъи асосии ибора масдари *супоридан* буда, он ба ифодаи мафъули (объекти) бевосита (чиро?) эҳтиёҷ дорад, аммо дар иборои *чонро супоридан* чунин эҳтиёҷ нест, чунки тамоми ибора якҷуғ ба саволи “чӣ осонтар буд?” ҷавоб мешавад.

Аз рӯйи маводи гирдовардаи мо маълум гардид, ки як микдор фразеологизмҳои феълӣ дар қолаби иборои масдарӣ, микдори бештари онҳо дар қолаби иборои сифати феълӣ ба вазифаи аъзои гуногуни ҷумла омадаанд. Азбаски баъзе аъзои ҷумла ҳам ба иборои рехтаи масдарӣ ва ҳам ба иборои рехтаи сифати феълӣ ифода гардидаанд, дар рисола бо ибораҳои рехтаи фразеологӣ ифода ёфтани ҳар кадоми аъзои ҷумла ҷудоғона шарҳ дода шудаанд.

Зерфасли сеюми фасли мазкур «**Ифодаи мубтадо бо иборои рехтаи масдарӣ**» унвон дошта, дар он ба вазифаи мубтадо омадани ВФФ баррасӣ гардидааст. Гарчи дар забони тоҷикӣ ба вазифаи мубтадо омадани ибораҳои феълӣ чандон маъмул нест, дар байни маводи ҷамъовардамон якҷанд намуна ба назар расид: Фарзандонамонро ҳам ба ёд биёр, саргашта ва *гӯру ҷӯб кардани* модари пирам ҳам дар гардани ту мешавад [“Чархи гардун”, №5, 2018, с.4]; Замона ҳам саҳттар шуда буд. *Бурду овард* бисёр шуд [С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ.7, с.166]. Дар ин ҷумлаҳо таркибҳои рехтаи *гӯру ҷӯб кардан* ва *бурду овард* ба вазифаи мубтадо омадаанд. Маълум мешавад, ки ба вазифаи мубтадо омадани ВФФ бемаҳсул аст.

Дар зерфасли чорум «**Ифодаи хабари ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ бо ВФФ**» ба вазифаи хабари ҷумлаҳои сода омадани ВФФ ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст. Хабарҳои ҷумлаҳои яктаркибаи феълӣ бо ВФФ низ ифода мегардад. Аз маводи гирдовардамон маълум мешавад, ки бо ВФФ ифода ёфтани хабар дар ҳамаи ҳелҳои ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ баробар нест. Аз ҳамин сабаб лозим донистем, ки дар ин қисмат ифода ёфтани хабарҳои ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣро баррасӣ намоем. Ҷумлаи содаи яктаркибаи *муайяншаҳс*: Аз хурсандӣ *дар куртаам намеғунҷидам*, ки *ба орзую ҳавасҳои* дилам *расидам*... [«Оила», №5, 25.07.2016, с. 4].

Дар ин ҷумла ВФФ-и *дар куртаам намеғунҷидам* ба вазифаи хабарҳои ҷумлаи содаи яктаркибаи муайяншаҳс омадааст. Шаҳсу шумораи онро аз бандаки феълӣ “-ам” муайян кардан имконпазир аст.

Ба вазифаи хабарҳои ҷумла омадани воҳидҳои фразеологӣ, ки аз лиҳози сохтори наҳвӣ ҳелҳои гуногуни ҷумлаи яктаркибаи феълӣ муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс, бешаҳсанд, ҳеле маъмул аст. Лекин, агар *дар* фаъолияти худ *нешто хӯрда бошад*, бо ҷурме *кафиширо ба неш гузошта бошанд* ва ё “*иаттае*” *зада бошанд*, аз ноилҷӣ ба қори шӯъбаи мо меомад [Н.Обидов, с.86].

Дар ин мисол фразеологизми *дар коре нешто хӯрдан* ба вазифаи хабарҳои ҷумлаи содаи яктаркибаи муайяншаҳс, вале *кафиш касеро неш гузоштан* ба вазифаи хабарҳои ҷумлаи содаи яктаркибаи *номуайяншаҳс* омадааст.

Дар ҷумлаҳои зерин ВФФ-и “*гурбаи касеро ништ гуфта натавонистан*” дар таркиби ҷумлаи “...дигар ҳеч кас *гурбаи туро ништ гуфта наметавонад*” ба вазифаи хабар омадааст, вале дар ҷумлаи дуҷум ВФФ-и “*нишакаширо ништу сагаширо турсӯед*” дар қолаби ҷумлаи содаи яктаркибаи феълӣ муайяншаҳс хабарҳои феълӣ шудааст:

Гумон мекунӣ, ки Қаҳрамони Меҳнати Сотсиалистӣ шудию дигар *гурбаи туро ҳеч кас ништ гуфта наметавонад* [А.Сидқӣ, “Иродаи зан”, с.87]; *Пишакаширо ништу сағаш тӯр гӯеду сонӣ аз дасти вай халос шавед!* [Р.Ҷалил, “Шӯроб”, с.88]. Ягон шаб якка ба таги ягон мазор раведо *қандатонро занед* [С.Айнӣ, Асарҳои мунтахаб, с.89].

Дар намунаҳои овардашуда ВФФ дар қолаби ҷумлаи содаи яктаркибаи феълии умумишаҳс ба вазифаи хабар омада, шаклан ба шахси дуҷуми шумораи ҷамъ далолат кунад ҳам, вале амалу ҳолати ҷумлаҳои сода ба умум нисбат дорад.

Хабари ҷумлаи яктаркибаи *бешаҳси* бо ВФФ ифодаёфта ба тарзҳои гуногун шакл мегирад:

Бо калимаҳои модалии *даркор*, *лозим*, *зарур*, *ҳатмӣ* ва ғайра: *Ғами ҳосили имсолро хӯрдан даркор* [“Тоҷикистони советӣ” №6, с.2]; “Ғам кӯҳ-кӯҳ меояду мӯ-мӯ меравад” Ба ин *дилтанг шудан лозим нест* [Р.Ҷалил, Шӯроб, с.196]. Дар ин мисолҳо вохидҳои фразеологӣ “*ғами чизеро хӯрдан даркор (аст)*”, “*ба чизе дилтанг шудан лозим нест*” ба вазифаи хабари ҷумлаҳои яктаркибаи феълии бешаҳс омадаанд.

Дар зерфасли панҷум «**Ифодаи муайянкунанда бо ВФФ**» ба вазифаи муайянкунанда омадани фразеологизмҳои феълӣ таҳқиқ шудааст. Қисми зиёди ВФФ дар қолаби ибораҳои сифати феълӣ ва айнан дар шакли ибораи масдарӣ вазифаи **муайянкунандаро** иҷро мекунад. Аз ин рӯ ба вазифаи муайянкунанда омадани ВФФ-ро ба ду навъ ҷудо кардан мумкин аст: бо ибораҳои рехтаи сифати феълӣ ва масдарӣ ифода ёфтани муайянкунанда.

Ба вазифаи муайянкунанда омадани ВФФ дар қолаби ибораҳои сифати феълӣ, ки дар таркиби ибораҳои номӣ омада, бо ду тарзи алоқа ба муайяншаванда тобеъ гардидаанд: Дар ин байн имконият пайдо кардам,... дар халқаи пируни *гармову сармои рӯзгордида* нишаста, аз суҳбаташон баҳравар гардам [Н.Обидов, “Дар байни устодон”, с.53].

Азбаски дар забони тоҷикӣ ибораҳои сифати феълӣ як навъи муайянкунандаҳои изофиро ташкил медиҳанд, вохидҳои фразеологӣ феълӣ низ дар шакли ибораи сифати феълӣ ба вазифаи муайянкунанда омада, бо бандаки изофӣ ба муайяншаванда алоқаманд шудаанд. Дар ин ҷумла ВФФ-и *гармову сармои рӯзгордида* дар қолаби ибораи сифати феълӣ ба вазифаи муайянкунандаи сифати феълӣ омада, бо бандаки изофӣ ба муайяншавандаи “пирон” тобеъ шуда, ҷузъи асосии ибора бо шакли кӯтоҳи замони гузаштаи сифати феълии “дида” ифода ёфтааст.

ВФФ дар шакли масдар ба вазифаи муайянкунандаи соҳибӣ меояд: Дар асоси иттилои расмӣ дар ноҳияи Шаҳритуси вилояти Хатлон пайи чанд соли охир мавридҳои *даст задани* занон ва духтарон ба *худкушӣ* коҳиш ёфтааст [“Минбари халқ”, №2, 18.05.2018, с.5]. Дар ин ҷумла ВФФ-и “даст задан ба худкушӣ” дар қолаби ибораи масдарӣ ба муайяншавандаи “мавридҳо” бо бандаки изофӣ тобеъ шудааст. Ба ақидаи академик М. Шукуров дар ибораи исми “кори обёрикунии заминҳои бекорхобида” ба зикри калимаи “кор” эҳтиёҷ нест, чунки исми “обёрӣ” ҳамон мафҳуми амалро ифода мекунад [Шукуров 1966; 60-88].

Дар воқеъ, дар намунаи боло ҳам исми “мавридҳо”-ро, ки ба вазифаи муайяншаванда омадааст, ихтисор шавад, мазмуни ҷумла осеб намеёбад: ...*ба худкушӣ даст задани* занон ва духтарон коҳиш ёфтааст.

Зерфасли шашум ВФФ-е таҳлил гардиданд, ки ба вазифаи пуркунанда омадаанд. ВФФ дар қолаби ибораҳои масдарӣ ба вазифаи **пуркунандаҳои бавосита ва бевосита** ба кор бурда шудаанд: Акнун ба ошкор фарёд кашидани *ӯ* ва *дили худро*

*холӣ кардана*ш ҳеч монеа намонда буд [С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ. 1, с. 203]. Дар ин ҷумла ВФФ-и *дили худро холӣ кардан* бо ибораи озои нахвӣи “ошкор фарёд кашидан” ба тариқи чида омадааст. Ин ҳам як далели он аст, ки ВФФ аз ҷиҳати сохтори нахвӣ ва тарзи алоқаи грамматикӣ бо калимаю ибораҳои дигари ҷумла аз воҳидҳои озои нахвӣ тафовуте надорад.

Мисоли дигар: Ман ба ҳучра даромада, хобидам. Аммо фикру мулоҳизаи аҳволи девонабачагон *ба хоб бурдан* роҳ намедод [С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ. 7, с.194].

ВФФ-и *хоби касе бурд (набурд)* ва “*касери хоб рабуд (нарабуд)*” дар қолаби сохтори ҷумлаи содаи дутаркиба рехта шудааст. Бинобар ин дар қолаби ибораи масдарӣ ҳам на ба тарзи маъмули иборасозии *бурдани (рабудани) хоб*, балки ба тарзи “*хоб бурдан*” ба вазифаи пурқунандаи бавосита омада, бо хабари ҷумла ба воситаи пешоянди “ба” алоқаманд шудааст. Ин ҳолатро дар ҷумлаи рехтаи *ақли касе даромад (надаромад)* низ мушоҳида кардан мумкин аст.

ВФФ дар ҷумла ба вазифаи навъҳои гуногуни **ҳол** ҳам меоянд, ки дар ин бобат дар зерфасли **ҳафтум** баррасӣ гардидааст. Дар маводи амалии мо фразеологизмҳои феълӣ ҳамчун навъҳои зерини ҳол баромад кардаанд:

Ҳоли тарзи амал: Ҳоли тарзи амал бо ибораҳои рехтаи сифати феълӣ ифода шуда метавонад: Вай *ҷони сиёҳ коҳонда*, бо чанд ташкилоти бинокорӣ *даст ба гиребон шуда*, пеши чанд мудирӣ анбор *сар ҳам карда*, ниҳоят, масолеҳи бинокорӣ рӯёнду як ҳафта пеш таъмири кабинеташро ба анҷом расонд [А.Самадов, с.293]. Дар ин ҷумла ҳолҳои тарзи амали *ҷони сиёҳ коҳонда*, *даст ба гиребон шуда* ва *сар ҳам карда* бо ВФФ ифода ёфта, ба вазифаи ҳолҳои тарзи амали чида омадаанд.

Ҳоли монандӣ: Ҳоли монандӣ асосан бо ибораҳои ташбеҳӣ ифода меёбад. Дар ин гуна ибораҳои компаративӣ пасоянди **барин**, пешояндҳои **монанди**, **мисли**, **чун** ҳамчун воситаи алоқа хизмат мекунанд: – Ту бошӣ, *гови Худою хари Мустафо барин* дар кӯху дашт мегардию намедонӣ, ки аз олам ҷӣ мегузарад [Р.Ҷалил, с.49]. Падару модар *гурба барин газид* калон карданд. Худашон гурусна, аммо вайро сер карданд, худашон луч, вале ўро пӯшонданд [Р. Ҷалил, “Ҷамида”, с.67]. Марям бошад, дар ишқи ҷавони сарватманд *чун хезуми тар месӯзад* [“Муҳаббат ва оила”, №5, 21.08.2018, с.3]; Мардум аз ин дард бесону адад мурданд, *мисли мӯру малах*, гӯе ки вабо омада бошад [А.П.Чехов, Мунтахабот, с.357].

Ҳоли замон: Ҳоли замон дар ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар қолаби воҳидҳои фразеологии феълӣ ифода ёфтааст: Дилам ба Зиёда месӯзад, охир, вай *чаши кушода* маро дида буд [Р.Ҷалил, “Ҷамида”, с.45]; Ин буд алфози нахустине, ки баробари *чаши кушодан ба дунёи равшан* Ҳочаназар аз мураббии худ мешунид [Ф.Муҳаммадиев, “Меҳри диёр”, с.46].

Ҳоли сабаб: ВФФ ба вазифаи ҳоли сабаб омадаро ба ҷумлаи пайрави сабаб ва баръакс, ҷумлаи пайрави сабабро ба ибораи масдарӣ баргардонидан мумкин аст: Ман, аз Дохунда имрӯз набошад, фардо саркотибиро *аз дастам хоҳад гирифт*, гуфта ҷӣ қадар тарсам, вакили мухтор ва чадиҳои дигар ҳам аз дохундаҳо ҳамон қадар метарсанд [С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ.1, с.345] / ...ба сабаби саркотибиро *аз дастам гирифт*ан(аш)...

Ҳоли мақсад: ВФФ дар қолаби ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли мақсад меоянд: Ман барои *ба даст даровардани* касе омада будам, ки ба вай яке аз мӯътабарони Сари Ҷӯй “вачҳи шаръӣ” доштааст... [С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ.3, с.345]. Дар

ин чумла ВФФ-и “*ба даст даровардан*” ба вазифаи холи мақсад омада, бо ёрии пешоянди аслии “барои” ба хабари чумла (омада будам) тобеъ шудааст.

Боби сеюми диссертатсия «**Вазифаҳои нахвӣи чумлаҳои фразеологӣ**» унвон дошта, аз се зерфасл иборат аст. Дар ин зерфаслҳо вазифаи нахвӣи чумлаҳои содаи фразеологӣ, вазифаи нахвӣи чумлаҳои мураккаби рехта ва ба вазифаи вохидҳои туфайлӣ омадани ВФФ ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст.

Чумлаҳои содаи фразеологӣ ҳам ба мисли ибораҳои рехтаи фразеологӣ аз ҷиҳати сохти нахвӣ, тарзи алоқаи аъзои чумла ва воситаҳои грамматикӣ ифодаи он, ҷойи аъзои чумла дар сохтори чумлаҳои сода як хел аст: Одина ҳарчанд мунтазир шуд, ҳеч нест, ки ин дуои дурудароз тамом шавад, охир, дасти худро ба рӯ кашида: “Хайру хуш, то дидан саломат бошед!”—*гӯён аз дар баромад*, аммо танҳо *Одина аз дар набаромад*, балки ҳамроҳи он, *гӯё ки ҷон аз тани фарсудаи Бибиоиша низ баромад* [С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ. 1, с.253].

Дар ин мисол дар чумлаҳои “Одина аз дар *баромад (набаромад)*” ва “*ҷон аз тани фарсудаи Бибиоиша баромад*” дар муносибати маъноӣ грамматикӣ сараъзои чумлаҳо тафовути нахвӣи дида намешавад: *Одина... баромад – ҷон... баромад*. Дар ҳар ду чумла ҳам хабарҳои феълии “*баромад*” дар шакли замони гузаштаи наздики сифаи хабарӣ, шахси сеюми шумораи танҳо ифода ёфта, ба мубтадоҳои “Одина” ва “ҷон” мувофиқати пурра кардааст.

ВФФ дар қолаби чумлаҳои мураккаби тобеъ ва пайвасти вазифаҳои гуногуни нахвиرو адо мекунад. Чунончи:

Агар ясакул сад ҷон дошта бошад, *якеш халос намешавад* [С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ.2, с. 25]; ...навкарони гурғманиш, “*Салла биёр*”, – *гӯянд, калла меоваранд*, Шарифи бечораро лагадкӯб карда, бо ресмоне дасту пояшро баста, ба гӯшае гузоштанд [С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ.1, с.236].

Дар мисоли аввал ВФФ бо чумлаи мураккаби тобеъ ифода ёфта, чумлаи пайрави холи хилофи он ба сарчумлаи “*якеш халос намешавад*” бо пайвандаки “агар” тобеъ шудааст. Дар матн дуюм ВФФ дар қолаби чумлаи мураккаби тобеъ ифода ёфта, чумлаи пайрави шарт “*гӯянд*” бо нутқи айнан нақлшудаи “*Салла биёр*” тафсил ёфтааст.

Дар мисоли зерин ВФФ дар қолаби чумлаи мураккаби пайвасти хилофии “*аз хурдон гуноҳ, аз калонон бахшидан аст*” омадааст, ки он дар таркиби чумлаи мураккаби тобеи сертаркиби чида сарчумларо аз ҷиҳати сабаб эзоҳ додааст: – Як бор беаклӣ кардааст, бубахшед, *аз хурдон гуноҳ, аз калонон бахшидан аст...* [С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ.1, с.193].

ВФФ ба вазифаи вохидҳои туфайлӣ ҳам меомадаанд. Аз маводи таҳқиқоти мо маълум мешавад, ки на танҳо вохидҳои фразеологӣ номӣ, балки вохидҳои фразеологӣ феълӣ ҳам дар қолаби ибора ва чумлаҳои содаи дутаркиба чун вохидҳои туфайлӣ дар матн омада, муносибатҳои маъноӣ гуногуни модалиро ифода кардаанд:

– Хай-хай, *чаим нарасад*, ҳар ҷӣ, *Худоро шуқр*, камтар хеста, мешиштагӣ шудед [Ҷ.Икромӣ, “Духтари оташ”, с.260]; ...ҳар рӯз чанд соат барзиёд кор карда, хамин пахтаҳои сӯхта истодаро кафонда паҳн карда партоем, боз дар охири кор, *Худо хоҳад*, аз давлати хӯчаин вақти шуморо хуш мекунам [С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ.1, с.220].

Чумлаи рехтаи “Худо хоҳад” ифодакунандаи маънои модалии майл, орзу, ният, хоҳиши гӯяндаро ифода намуда, дар қолаби “исм (Худо) + аорист (шакли замони ҳозира-ояндаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ, шахси сеюм, шумораи танҳо”) рехта шудааст: ба ҷойи исми “Худо” калимаҳои дигари ҳаммаъноӣ он, аз қабили “Эзид”, “Оллоҳ” ва ғайра намеояд, хабари он дар шаклҳои дигари сиға, замон, шахсу шумораи феъл ифода намегардад. Нависанда аз ҳамин хусусияти фразеологии ин унсурӣ забон истифода бурда, онро дар шакли инкорӣ ба тариқи таъкид истифода бурдааст: ...аммо *Худо ҳеҷ намехоҳад*...

Ҳамин тариқ, аз таҳқиқ ва баррасии мавзӯи мазкур мо ба чунин хулосаҳо омадем:

1. Воҳидҳои фразеологӣ як ҳиссаи пурғановати ҳазинаи луғавии забони тоҷикӣро ташкил намуда, дар ҳамаи услубҳои баён ба кор бурда мешаванд. Агар дар услубҳои корғузори расмӣ ва илмӣ чун калимаҳои истилоҳоти муқаррарӣ забон ба кор бурда шаванд, вале дар услуби бадеӣ, публицистӣ-бадеӣ ва баҳусус дар услуби муошират ё гуфтугӯӣ озод чун унсурӣ пуробуранги забон барои муассир ифода намудани фикр нақши муҳим доранд. Воҳидҳои фразеологии феълӣ ҳам дар шакли таркиб, ҷӣ дар шакли ибора, ҷӣ дар шакли ҷумлаҳои сода ва мураккаб ягон вазифаи нахвӣи забони адабии тоҷикӣро иҷро менамоянд.

2. Воҳидҳои фразеологӣ ба тасвири ҳодисаҳои воқеаҳои зиндагӣ ҳусни табиӣ мебахшанд, зеро манбаи асосии пайдоиши воҳидҳои фразеологӣ забони зиндаи мардумӣ аст. Забони зинда аз таъсири лаҳҷаҳои маҳал ва забонҳои дигар эмин намеояд. Азбаски ҳама соҳаҳои ҳаёти ҷомеа дар расонаҳои хабарӣ ва асарҳои бадеӣ нависандагон инъикос меёбанд, ба миён омадани вариантҳои гуногуни ВФ ноғузир аст. Мутаассифона, баробари вариантҳои солим ва ба меъёри забони адабӣ мувофиқ чунин вариантҳои ВФ низ мушоҳида мешаванд, ки хусусияти умумиистеъмолӣ надоранд ва ба талаботи меъёри забони адабии тоҷикӣ мувофиқ нестанд.

3. ВФФ дар шакли таркибҳои феълӣ, ибораҳои феълӣ дар қолаби ҷумлаҳои содаи яктаркибаю дутаркиба, ҳулласу тафсилӣ, ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеъ ба вазифаи хабар омада метавонанд. Аммо ба вазифаи аъзоҳои дигари ҷумла омадани ВФФ хеле маҳдуд будааст. ВФФ асосан дар шакли тасрифшавандаи феъл ба вазифаи хабар меояд. Дар шаклҳои тасрифшавандаи феъл: масдар, сифати феълӣ ва феъли ҳол ба вазифаи аъзои ҷумла омадани ВФФ дар забон маъмул нест. Бинобар ин лозим донистем, ки дар мадди аввал вазифаҳои нахвӣи ВФФ-и дар шакли тасрифии феъл омадаро ба гурӯҳҳо ҷудо намуда, таҳлилу таҳқиқ намоем.

4. ВФФ яке аз навъҳои сермахсули захираи фразеологии забонамонро ташкил медиҳанд. Нисбат ба дигар гурӯҳҳои ВФ онҳоро дар матн озод ҷудо кардан имконпазир аст, зеро хусусиятҳои ҷузъӣ асосии онҳо – феъл (хоҳ тасрифшаванда ва хоҳ тасрифнашаванда) ба ин мусоидат мекунад. Маводи амалии забон далели он аст, ки феълҳои тасрифнашаванда дар ташаккули ВФФ ҷандон сермахсул нестанд. Чунин ВФ дар ду шакл истеъмол мегарданд: масдар ва сифати феълӣ.

5. Омӯзиш ва мавриди баррасӣ қарор гирифтани мавзӯи вазифаҳои нахвӣи воҳидҳои фразеологии феълӣ дар ҷумлаҳои сода дар забоншиносии тоҷикӣ собиқаи тӯлонӣ дорад. Заминаҳои таҳқиқи илмӣ дар забоншиносии умумӣ, махсусан, дар забоншиносии рус ташаккул ва густариш ёфтааст. Масъалаи мазкур дар

забоншиносии тоҷик аз нимаи дуюми асри XX мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор гирифта, ба омӯзиши ин мавзӯ замина гузоштааст.

6. Таҳқиқи воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ва вазифаҳои наҳвии онҳо дорои аҳамияти муҳими ҳам назариявӣ ва ҳам амалӣ мебошанд. Дар шароити ҳозираи инкишофи забони тоҷикӣ дақиқ муайян намудани вазифаҳои наҳвии воҳидҳои фразеологӣ феълӣ, махсусан дар риштаи фарҳанги сухани воло, бе таҳқиқи ҳамачонибаи вазифаҳои наҳвии воҳидҳои фразеологӣ феълӣ, дараҷаи омӯзиши он, муқаррарот ва вариантҳои ва истифодаи онҳо аз имкон берун аст.

7. ВФФ як маъноӣ яқлухти ба ҳам наздикро ифода мекунад, аммо аз нигоҳи доираи истемол, дараҷаи истемол, обурани ҳисси, услубӣ, замон ва маҳал тафовут доранд. Вазифаи наҳвии онҳо вобаста ба мавқеи ҷойгиршавӣ ва шакли ифода муқаррар мегардад.

8. ВФФ дорои семантикаи махсус мебошанд, ки ба маъноҳои фразеологӣ сирф мафҳумӣ, мафҳумии образнок ва образнок ҷудо мекунад. Агар як қисм ВФ дорои маъноӣ мафҳумӣ бошад, қисми бештари онҳо як дараҷа образнокӣ низ зоҳир менамоянд. Дар як гурӯҳи ВФ мафҳум вучуд надорад, онҳо дорои танҳо образ мебошанд. Дар ВФФ асосан маъноӣ мафҳумии образнок ифода ёфтааст, маъноӣ мафҳумӣ камтар, образнок умуман мушоҳида намешавад. Агар дар калима маъноӣ мафҳумӣ асосӣ бошад, дар ВФ вазни маъноӣ эҳсосотӣ зиёд аст.

9. Табиати ВФФ сохтори грамматикӣ онҳоро муайян мекунад. Агар дар сохтори грамматикӣ ВФ нуқсонӣ нечино бошад, меъёри забони адабӣ вайрон шуда, боиси ба вучуд омадани баҳси илмӣ мегардад. Сарфи назар аз он ки ВФФ ҷӣ гуна муносибати маъноиро дар ҷумла зоҳир менамоянд, вобаста ба мавқеи худ дар ҷумла ин ё он вазифаи наҳви адо мекунад.

10. Муносибати маъноӣ предикативӣ, пеш аз ҳама, бо шаклҳои тасрифии феъл ифода мегардад. ВФФ аз дигар ҳиссаҳои нутқ бо ҳамин хусусияти грамматикӣ худ фарқ мекунад. Муносибати предикативӣ дар ҷумла он аст, ки калимаҳои маънодор ва таркибҳо ба вазифаи хабар омада, амал, ҳолат ва ё аломати дар калима ё таркиб ифодаёфтаре ба воқеъшавии амалу ҳолат ва аломат ва тасдиқ ё инқорӣ далелат мекунад. Ҳамин маъноӣ грамматикӣ дар ҷумла зимни категорияҳои сифа, модалият, замон ва шакли феълҳои тасрифии ба вазифаи хабаромада ифода мегардад. ВФФ, пеш аз ҳама, бо ҳамин аломатҳои барҷастаи грамматикӣ худ аз навъҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ фарқ мекунад.

11. Қисми зиёди ВФФ вариантҳои асил ва бенуқсон доранд, ки дар заминаи сохтори солим ва анъанавӣ суннатӣ забони адабии ҳазорсолаи тоҷикӣ бунёд гардидаанд ва вариантҳои ВФФ низ мавҷуданд, ки дар таносуби маъноӣ калимаҳои таркиби ВФ ва сохтори наҳвӣ ноқисҳо доранд ва ба забони меъерӣ созгор нестанд. Бояд қайд кард, ки вазифаи наҳвии ВФФ бояд аз рӯи қолаби солими он муайян карда шавад, зеро тағйирӣ як ҷузъ низ боиси ҳулосаи носоҳеҳ баровардани муҳаққиқон мегардад. Тағйир ёфтани таркиби муайяни ҷойи ҷузъҳои ВФФ ба нуқсон пайдо кардани қолаби солим ва ё аз байн рафтани онҳо оварда мерасонад.

12. Воҳидҳои фразеологӣ феълӣ дар шаклҳои тасрифӣ ҳамеша хусусияти предикативӣ зоҳир намуда, вазифаи хабарро ва дар шакли ғайритасрифӣ (асосан масдар ва сифати феълӣ) омада, бештар вазифаҳои аъзои пайрави ҷумларо адо мекунад. ВФФ ба вазифаи муайянкунанда, пуркунанда ва навъҳои гуногуни ҳол (тарзи амал, замон, монандӣ, сабаб, мақсад) меоянд. Дар ин маврид онҳо бо шакли

масдарӣ ва сифати феълии ВФФ ифода мегарданд. Дар барҷастатар ифода кардани вазифаи нахвӣ онҳо воситаҳои грамматикӣ саҳми назаррас доранд.

13. Воҳидҳои фразеологӣ феълӣ, хоҳ дар шакли таркиб, хоҳ дар қолаби ибора ё ҷумла ифода шуда бошанд, ҷузъи бунёди ро феъли тасрифӣ ё тасрифнашаванда ташкил медиҳад. Ҷузъи асосии таркиб, ибора ва ҷумлаҳои рехта бо шаклҳои тасрифӣ феъл ифода ёфта бошад, ВФФ хусусияти предикативӣ пайдо намуда, дар таркиби ҷумла ҳамеша ба вазифаи хабари феълӣ меояд. Ҷузъи асосии ВФ бо шаклҳои тасрифнашавандаи феъл (масдар, сифати феълӣ, феъли ҳол) ифода ёфта бошад, ВФФ ба вазифаи аъзоҳои гуногуни ҷумла омада метавонад. Аз ин ҷост, ки вазифаи нахвӣ ВФФ ба шакли грамматикӣ ҷузъи бунёди онҳо вобастагӣ дорад. Ҷузъи асосии таркибу ибораҳои фразеологӣ феълӣро аксар шаклҳои тасрифнашавандаи феъл ташкил медиҳад. Чунин таркибу ибораҳои рехта дар ҷумла ҳамеша ба вазифаи хабари феълӣ меоянд.

14. ВФФ-и дар қолаби ҷумлаҳои содаву мураккаб шаклгирифта ба сохтори худ нигоҳ накарда вазифаи муайяни нахви ро яклухт адо мекунанд. шаклан ба воҳидҳои озоди нахвӣ монанд бошанд ҳам, мазмунан аз онҳо тафовут доранд, ки ин дар хира гардидани алоқаҳои грамматикӣ байни ҷузъҳои онҳо ва ифодаи маъноӣ бутун зоҳир мегардад. Дар забони тоҷикӣ як микдор ҷумлаҳои содаи хабарӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ вуҷуд доранд, ки таркибан кӯтоҳ ва рехта буда, аз ҷиҳати мазмун ҳам аз навъҳои муқаррарӣ воҳидҳои иртиботӣ ҷумлаҳои сода фарқ мекунанд. Чунин ҷумлаҳои рехтаро аз лиҳози хусусияти иртиботӣ (коммуникативӣ) ба ҳелҳои хабарӣ, амрӣ, саволӣ ва хитобӣ ҷудо кардан мумкин аст, ки вазифаи аъзоҳои гуногуни ҷумларо адо кардаанд.

Тавсияҳои оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ

1. Қори диссертатсионӣ ва натиҷаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ он метавонад, дар самти фразеология, нахв, тарҷумаи бадеӣ, суҳанварӣ, медиалингвистика, таҳияи дастуру воситаҳои таълимии соҳаи забоншиносӣ ва тарҷумашиносӣ мавриди истифода қарор гирад.

2. Натиҷаҳо, нуктаҳо ва маводи амалии рисола метавонад, дар ҷараёни таълими луғатшиносӣ, фразеология, нахв, курсу семинарҳои махсус, назария ва амалия тарҷума дар факултетҳои филологӣ муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар самаранок қор фармуда шавад.

3. Дастовардҳои илмӣ диссертатсия метавонад, дар пурра кардани ҷанбаҳои назарии нахви забони тоҷикӣ ва ҳалли баъзе масъалаҳои фразеология мусоидат намояд.

4. Натиҷаҳои рисола ба қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ минбаъда дар самти фразеология ва нахв ҳамчун замина хизмат қарда метавонад.

Муҳтавои асосии диссертатсия дар мақолаҳои зерин инъикос ёфтааст:

А) Мақолаҳо, ки дар нашрияҳои дар феҳрасти маҷаллаю нашрияҳои тавсиядодашудаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр гардидаанд:

[1 – М]. Нурматова М. Р. Ба вазифаи аъзоҳои ҷумла омадани фразеологизмҳои феълӣ // ДДХ. Паёми Донишгоҳ, № 3(52), 2017. – С. 196-199.

[2 – М]. Нурматова М.Р. Омадани воҳидҳои фразеологӣ дар шакли феълҳои тасрифӣ ва ғайритасрифӣ // ДДХ. Номаи Донишгоҳ, № 2(55), 2018. – С.189- 194.

[3 – М]. Нурматова М.Р. Сохтори семантикӣ ва грамматикии воҳидҳои фразеологӣ феълӣ дар забони тоҷикӣ // ДДБХСТ. Ахбори ДДБХСТ, № 2 (79) 2019. – С.119-128.

Б) Мақолаҳои дар дигар нашрияҳо ҷопшуда:

[4 – М]. Нурматова М.Р. Аз таърихи омӯзиши фразеологияи забони адабии тоҷик // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба даҳсолагии ДКМТ 2016. – С.181-183.

[5 – М]. Нурматова М.Р. Корбурди воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ба вазифаи аъзоҳои ҷумла // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба даҳсолагии ДКМТ, 2016. – С.183-184.

[6 – М]. Нурматова М. Р. Хусусиятҳои маъноии воҳидҳои фразеологӣ // Конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 80-солагии дотсент Сагторов М. С. дар мавзӯи “Ваҳдати миллӣ ва рушди инноватсионии иқтисодиёти ҷумҳурии Тоҷикистон”, 20 майи соли 2017. – С.222-224.

[7 – М]. Нурматова М.Р. Вазифаи нахвӣи воҳидҳои фразеологӣ феълӣ// Конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ, 30 апрели соли 2017. – С.105-107.

[8 – М]. Нурматова М.Р. Ба вазифаи нахвӣи аъзоҳои ҷумла омадани воҳидҳои фразеологӣ феълӣ // Конференсияи илмӣ-адабии ҷумҳуриявӣ Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров, 14 апрели 2017. – С.167- 169.

[9 – М]. Нурматова М.Р. Сохтори нахвӣи воҳидҳои фразеологӣ дар забони адабии тоҷик// Конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба таҷлили Рӯзи забони давлатии ҚТ.”Муаммоҳои таҳияи матнҳои техникаӣ бо забони давлатӣ”, 13 октябри 2018, ДКМТ. – С.62-64.

[10 – М]. Нурматова М.Р. Дараҷаи таҳқиқи воҳидҳои фразеологӣ феълӣ дар забони адабии тоҷик // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, 10 ноябри 2018. – С.123-125.

[11 – М]. Нурматова М.Р. Таснифоти воҳидҳои фразеологӣ феълӣ// ДКМТ. Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, 10 ноябри 2018. – С.126-129.

[12 – М]. Нурматова М.Р. Вазифаҳои нахвӣи таркибҳои фразеологӣ феълӣ // Конференсияи илмӣ-амалии “Геология ва иқтишофи канданиҳои фойданок // ДКМТ 15-ноябри 2018. – С.193-195.

[13 – М]. Нурматова М.Р. Сермаъноии воҳидҳои фразеологӣ феълӣ //ДКМТ. Конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ 30-апрели соли 2019. – С. 165-167.

[14 – М]. Нурматова М.Р. Ҷумлаҳои фразеологӣ дар забони адабии тоҷик// Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ 18-майи 2019. – С.68- 70.

[15 – М]. Нурматова М.Р. Сохтори нахвӣи воҳидҳои фразеологӣ дар забони адабии тоҷик // Конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба ҳадафи чоруми миллӣ-саноатикунонии кишвар, 2019. – С.62-65.

[16 – М]. Нурматова М.Р. Меъёрҳои корбурди воҳидҳои фразеологӣ феълӣ // Бӯстон. ДКМТ. Конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ 30-апрели соли 2018. – С.115-117.

[17 – М]. Нурматова М.Р. Ба вазифаи хабар омадани воҳидҳои фразеологӣ предикативӣ (ВФП) // Бӯстон. ДКМТ. Конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ “Логистика ва ҳамлу накли мултимодалӣ: муаммоҳо ва роҳҳои ҳалли онҳо, 22.12.2018. – С. 264 -266.

[18 – М]. Нурматова М.Р. Сермаъногии воҳидҳои фразеологӣ дар забони адабии тоҷик //Бӯстон. ДКМТ. Конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ. – С. 265 -267.

[19 – М]. Нурматова М.Р. Омӯзиши воҳидҳои фразеологӣи феълии забони тоҷикӣ вобаста ба ихтисоси донишҷӯён // Муаммоҳои тавсеаи тафаккури техникаи муҳандисони ҷавон ва роҳҳои ҳалли онҳо дар замони муосир. Семинари илмӣ-амалии вилоятӣ// Бустон. ДҚМТ.14 март 2020. – С.56-58.

[20 – М]. Нурматова М.Р.Воҳидҳои фразеологӣи феълии забони тоҷикӣ ва дараҷаи омӯхта шудани он //Конференсияи байналмилалӣ илмию амалии “Медиалингвистика ва услубшиносӣ: проблема ва дурнамо” ба муносибати 85-солагии профессор Баҳриддин Камолиддинов // Бӯстон.ДҚМТ (22-23 октябри соли 2020). – С.373-377.

[21 – М]. Нурматова М.Р. Воҳидҳои фразеологӣи феълӣ дар забони адабии тоҷик // Конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 30- солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Бӯстон.ДҚМТ, 2021. – С.161-163.

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

УДК:491.550-56

ББК 81.2 (тадж.)

Н – 90

На правах рукописи

НУРМАТОВА МАКСУДА РУЗИБОВНА

**СИНТАКСИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ И НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ
ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СОВРЕМЕННОМ
ТАДЖИКСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук по
специальности 10.02.01 – Таджикский язык

Душанбе – 2022

Диссертация подготовлена на кафедре таджикского языка Худжандского государственного университета имени Бободжона Гафурова.

Научный руководитель: Камолиддинов Бахриддин – доктор филологических наук, профессор кафедры стилистики и литературного редактирования Таджикского национального университета

Научный консультант: Мирзоева Мохира Мадиброхимовна – доктор филологических наук, профессор кафедры стилистики и литературного редактирования Таджикского национального университета

Официальные оппоненты: Гадоев Нурхон – доктор филологических наук, профессор кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни

Абдуллоева Гулрухсор Зиёдуллоевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского языка Таджикского государственного института языков имени С. Улугзаде

Ведущая организация: **Институт языка и литературы имени Абуабдулло Рудаки**

Защита состоится “16” июня 2022 года “15:00” часов на заседании диссертационного совета 6D. КОА-021 при Таджикском национальном университете (734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, Буни Хисорак, учебный корпус №10 ТНУ, зал Ученого совета факультета таджикской филологии, №503).

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Таджикского национального университета и на сайте www.tnu.tj (734025, Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17).

Автореферат разослан “___” _____ 2022 г.

Учённый секретарь диссертационного совета, д.ф.н., профессор

Джураева М. Р.

ВВЕДЕНИЕ

Современный таджикский литературный язык является одним из богатых древних языков, который имеет широкие возможности для выражения мысли говорящего. Богатый ресурс лексических, фразеологических и стилограмматических единиц языка предоставляет возможность точному и целенаправленному выражению мысли, так как различные языковые единицы выполняют определенные художественно-эстетические функции. Вся красота и изящность языка отражается в художественных и публицистических произведениях. Следовательно, исследование различных вопросов таджикского языка на примере художественной литературы и СМИ выявит множество неизученных проблем языка. В силу этого изучение синтаксических функций фразеологических единиц¹ является своевременным и актуальным. Настоящая работа посвящена синтаксическим функциям глагольных фразеологических единиц² современного таджикского литературного языка.

Актуальность темы исследования. В конце XIX и в начале XX веков в результате ещё большего проявления склонности к сближению нормы литературного языка и элементов разговорной речи со стороны литераторов, стремления к изучению родного языка в учебных заведениях советского времени, и в особенности, после принятия Закона о государственном языке и расширения поля его деятельности во всех сферах общественной жизни расширился и диапазон употребления данного элемента разговорной речи. Информационно-цифровая революция, возникновения один за другим новых агентств и теле и радиоканалов не только в столице и областях, но и в районах республики расширили круг употребления элементов разговорного языка, в том числе фразеологических единиц. Возникла необходимость, чтобы лингвисты обратили внимание на всесторонний анализ и исследование фразеологических единиц, а лексикографам необходимо разработать и составить современный фразеологический словарь. Фразеологические единицы составляют солидную часть лексики таджикского языка и используются, практически, во всех стилях языка. Если в официально-деловом и научном стилях они употребляются в качестве обычной лексики, то в художественном, публицистическо-художественном, и особенно, в разговорном стилях их метафоричность предоставляет огромные возможности для образного, экспрессивного выражения мысли. Фразеологические обороты придают естественность описаниям явлений и событий действительности.

Поскольку в шестидесятые годы двадцатого столетия состав и семантические особенности фразеологических единиц таджикского языка не были достаточно изучены, варианты одной фразеологической единицы в словаре приводятся в различных статьях. Этот недостаток наблюдается и в ряде научных книг, статей, посвящённых фразеологическим единицам и даже в примерах учебников. Подобная картина побудила нас рассмотреть фразеологические единицы с синтаксической точки зрения и проанализировать синтаксические функции фразеологических единиц. Другой вопрос, который на наш взгляд, является наиболее важным, но спорным, это синтаксические функции тех фразеологических единиц, которые по составу напоминают простые или сложные предложения, выполняют функцию сказуемого или других членов предложения.

Степень научной разработанности исследуемой темы. В таджикской лингвистике исследование различных теоретических вопросов фразеологии непосредственно связано с именем известного ученого-лингвиста Х. Маджидова. Исследователь в своих фундаментальных трудах и серии статей уделил внимание

¹ В дальнейшем ФЕ

² В дальнейшем ГФЕ

вопросам семантики, структуры, составу таджикских ФЕ³, и рассмотрел этимологию и закономерностей их формирования.

Тема синтаксической функции фразеологических единиц является разносторонней, обширной и нуждается в детальном исследовании. Исследование фразеологических единиц в русском языкознании началось намного раньше. Исследование отдельных вопросов фразеологии таджикского языка связано с изданием известных статей академика В. В. Виноградова [Виноградов 1977; 6-10]⁴, после которых в таджикском языкознании появились многочисленные научные книги и статьи, в которых рассматривались различные вопросы теории, семантико-грамматической структуры, отличительных особенностей фразеологизмов от других языковых единиц.

Академик В. В. Виноградов после публикации французского учёного Шарля Балли [Балли 1955; 16] представил свою тройную классификацию: фразеологические сращения; фразеологические единства; фразеологические сочетания [Шанский 1985; 126]. Один из специалистов в области фразеологии, индолог О.Г. Ульсиферов ведёт диспут по поводу определения объёмов и границ фразеологических единиц, их отличительных особенностей от слов и свободных словосочетаний, семантической классификации фразеологических единиц, преобразования словосочетаний в сложные слова, а также по вопросу вхождения пословиц и поговорок и афоризмов в состав фразеологизмов с такими учёными, как В. В. Виноградов, А. И. Смирницкий, С. И. Ожегов, И. Е. Аничков, А. Л. Булаховский, А. А. Реформацкий, В. А. Ларин, А. И. Ефимов и др. [Ульсиферов 1987].

Основоположник фразеологической науки Шарль Балли делит словосочетания на четыре группы: свободные словосочетания, метафорические словосочетания, фразеологический ряд, фразеологические единицы [Балли 1955; 6].

Испанский лингвист Х. Касарес указывает на три группы фразеологических единиц: именные словосочетания, глагольные словосочетания и пословицы [см.: Рахимова 2012; 10]. А. И. Смирницкий классифицирует ФЕ с точки зрения количества компонентов на фразеологизмы с одним содержательным компонентом, с двумя содержательными компонентами и многокомпонентные. По мнению лингвиста, эти три вида фразеологических единиц образуются из одного самостоятельного и вспомогательного или из двух и более самостоятельных слов [Смирницкий 1956; 10].

В уникальном исследовании Носирджона Маъсуми “Очерки по развитию таджикского литературного языка”, который посвящён анализу языка и стиля повести С.Айни “Смерть ростовщика”, выделена отдельная глава относительно ФЕ и их стилистическим особенностям под названием “Идиоматика и фразеология”. Несмотря на то, что в данном исследовании о синтаксической функции ФЕ ничего не говорится, Н. Маъсуми излагает свою позицию относительно их структуры [Маъсуми 1954; 188-189]⁵.

Ввиду того, что история изучения ФЕ в общем и персидско-таджикском языкознании подробно изложена в научных исследованиях учёных-языковедов, таких как Ю. А. Рубинчик [1981; 205], Х. Маджидов [2006; 62], С. В. Хушенова [1971; 120] и др., а также ввиду того, что тема нашего исследования посвящена синтаксическим функциям ГФЕ современного таджикского литературного языка, мы решили обратить внимание на два аспекта изучения данного вопроса: первое, классификация

³ Мачидов Х. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик / Х. Мачидов. – Душанбе, 1982. – 102 с.; Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского языка / Х. Маджидов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 409 с.

⁴ Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. / Избранные труды. Лексикология и лексикография. / В. В. Виноградов. – М: Наука, 1977. – 260 с.

⁵ Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1959. – 295 с.

ФЕ и структурно-семантических особенностей ГФЕ, второе, синтаксическая функция структурных видов ГФЕ в таджикском и персидском языках.

Изучение ФЕ таджикского языка как и в других языках началось с половины прошлого века. Поэтому о некоторых вопросах фразеологизмов, в частности, синтаксических функций ФЕ таджикского языка можно приобрести разрозненные сведения в учебниках второй половины прошлого века. К примеру, в разделе обстоятельства учебника “Современный таджикский литературный язык” отмечается выражение обстоятельства образа действия, сходства и времени посредством ФЕ [ЗАХТ 1986].

В научной работе Б. Камолиддинова «Язык и стиль Хакима Карима» [Камолиддинов 1967; 131-132]⁶, в академической научной грамматике современного таджикского литературного языка также есть краткие сведения по синтаксическим функциям фразеологических единиц [Грамматика 1963; 120]⁷.

В разделе обстоятельства образа действия книги Б.Н. Ниёзмухаммадова и Ш.Рустамова «Некоторые вопросы синтаксиса современного таджикского литературного языка» речь идёт о синтаксических функциях ФЕ [Рустамов 1998; 16-17]⁸. Аналогичное сведение с дополнением того, что “фразеологические единицы обозначают не только состояние действия сказуемого, но и состояние всего предложения”, с несколькими примерами наблюдается и в учебнике высших учебных заведений – “Современный таджикский литературный язык”: *Лом нагуфта* дахани фарзандонашро мепойиданд [Х.Карим, Окшуда, с.138] / *Молча* следили за (уст) его детьми; *Инобат хам дастонашро аз кафк тоза карду чаим бар замин дӯхта* ба гӯш кардан хозир шуд [П.Толис, Куллиёт, с. 146] / *Инобат* очистила руки от пены и *устремив взоры* вниз, принялась слушать [Мақсудов 1979; 147]⁹.

Ученый-лингвист М. Ф. Исмагуллоев во второй части своей работы “Грамматические очерки об обстоятельствах в современном таджикском литературном языке” отмечает выражение обстоятельства образа действия с ФЕ [Исмагуллоев 1986; 40]¹⁰. В учебном пособии исследователя М.Норматова также отмечается выражение обстоятельства образа действия фразеологизмами [Норматов 2011; 107]¹¹.

В двух авторитетных научных трудах детально исследованы структура ФЕ персидского и таджикского языков: первое – монография Ю.А.Рубинчика «Основы фразеологии персидского языка» [1981]¹², второе – монография Х. Маджидова «Фразеологическая система современного таджикского литературного языка» [2006]¹³.

В обеих работах ФЕ персидского и таджикского языков классифицированы на именные и глагольные, а в структурном плане Ю.А.Рубинчик выделяет две разновидности: словосочетание и предложение, а Х. Маджидов три: предложение, словосочетание и сочетание.

Авторы указанных работ исследовали синтаксическую структуру фразеологизмов персидского и таджикского языков, но не уделили внимание их синтаксическим функциям в предложении. Исследователь Ю. А. Рубинчик во второй

⁶ Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳақим Карим / Б. Камолиддинов. Душанбе: Ирфон, 1967. – С. 131-132.

⁷ Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. ҷ.2 /– Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.

⁸ Мақсудов Т.Лексика ва фразеологияи шеваи Исфара / Т.Мақсудов. – Душанбе: Ирфон,1972. – 208 с.

⁹ Мақсудов Т.Лексика ва фразеологияи шеваи Исфара / Т.Мақсудов. – Душанбе: Ирфон,1972. – 208 с.

¹⁰ Исмагуллоев М. Ф.Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳқунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ.2 / М. Ф.Исмагуллоев. – Душанбе: Маориф, 1986. – 128 с.

¹¹ Норматов М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. – Душанбе, 2011. – С. 107.

¹² Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка / Ю.А.Рубинчик. – М: Наука, 1981. – 276 с.

¹³ Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского языка / Х. Маджидов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 409 с.

главе своей монографии – «Основы фразеологии персидского языка» детально рассматривает именные фразеологические единицы [Рубинчик 1981; 10-12], в третьей – ГФЕ [Рубинчик 1981; 17-20], а в четвертой – фразеологические предложения [Рубинчик 1981; 21-22].

Единичный научный труд, в котором в определенной степени исследована синтаксические функции фразеологизмов таджикского языка, является кандидатская диссертация Х. Джалилова «Структурно-семантические и синтаксические особенности фразеологических единиц в современном таджикском литературном языке», вторая глава которой посвящена синтаксическим функциям ФЕ [Джалилов 1976]. В своей работе автор классифицирует ФЕ таджикского языка в семантическом плане и по морфологической соотнесенности на субстантивные, адъективные, адвербиальные и глагольные, и вкратце анализирует синтаксические функции каждой группы. Его научная статья «Синтаксические функции фразеологических единиц» опубликована в журнале «Мактаби советӣ» (Советская школа) под №6 [1975].

Позднее Х. Джалилов в соавторстве с М.Максудовым и Ф. Зикриёевым издаёт учебно-методическое пособие «О фразеологических единицах и их синтаксических функциях» (в помощь студентам высших учебных заведений) [Максудов 1976; 88]¹⁴.

В разделе «Выражение сказуемого фразеологическими единицами» рассмотрено выражение сказуемого формой причастия, и в отдельных частях работы проанализировано выражение сказуемого с субстантивными, адъективными и адвербиальными фразеологизмами. Поскольку тема нашей работы посвящена синтаксическим функциям ФЕ, мы во второй главе детально рассмотрим выражение сказуемого с непрягаемыми формами глагола.

В данной работе авторы в отдельной главе «О фразеологических единицах и их синтаксических функциях» вкратце рассматривают синтаксические функции ГФЕ. В данной главе проанализирована семантическое и грамматическое выражение каждого члена предложения (подлежащее, сказуемое, определение, дополнение, обстоятельство и его разновидности) [Максудов 1976; 38-63].

В монографии Б. Камолиддинова «Синонимия субстантивных словосочетаний и простых предложений» наблюдаются отдельные заметки относительно синтаксических функций ФЕ [Камолиддинов 2012; 192-193]¹⁵.

Серия научных статей отечественных исследователей посвящены вопросу синтаксических функций фразеологизмов таджикского языка. В частности, в статье фразеолога М.М.Мирзоевой «Синтаксические функции лексико-фразеологических синонимов художественной прозы С.Айни» отмечается, что фразеологические единицы выступают в роли синонимов лексических единиц не только по их общности или близости семантики, но и по их синтаксических функций, т.е., фразеологические и лексические единицы в составе контекста выступают в роли одного и того же члена предложения [Мирзоева 2017; 87].

В научной статье профессора С. Сабзаева «Об одной синтаксической функции фразеологических словосочетаний» речь идет об одной синтаксической функции ГФЕ. Автор, рассматривая сказуемое, выраженное ФЕ, смешивает некоторые глагольные сочетания с ФЕ.[Сабзаев 1975; 24-25]¹⁶.

В научно-методической статье исследователя М. Курбонова «Изучение фразеологизмов» рассматривается синтаксическая структура ФЕ и его отношение к

¹⁴ Максудов Т., Зикриёев Ф., Чалилов Х. Вохидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо. – Душанбе, 1976. – 88 с.

¹⁵ Камолиддинов Б. Синонимия субстантивных словосочетаний и простых предложений. – Душанбе, 2012. – С. 192-193.

¹⁶ Сабзаев С. М. Дар бораи як вазифаи синтаксисии ибораҳои фразеологӣ / С. М.Сабзаев // Мактаби советӣ. – 1975. – №4. – С. (24-26).

синтаксической структуре свободных синтаксических конструкций. Автор исследовал различия простых предложений от устойчивых [Курбонов 1978; 24-25]¹⁷.

В исследовании вопросов таджикской фразеологии необходимо подчеркнуть заслугу ученого-лингвиста Х. Маджидова. Исследователь в своих статьях “Некоторые вопросы фразеологии таджикского языка” [1966], “Отличительные признаки фразеологических единиц таджикского языка” [1967], “Фразеологические предложения” [1978], “Фразеологические сочетания” [1980], “Фразеологические единицы и слово” [1984], “Фразеологические словосочетания и глагольные сочетания” [1986], “Лексическая структура фразеологических единиц” [1986] и в учебном пособии “Фразеология современного таджикского языка” [1982] исследует грамматические особенности, синтаксические функции, общность и отличия ФЕ от слова, глагольные сочетания и резюмирует теорию таджикской фразеологии в своей научной монографии “Фразеологическая система современного таджикского литературного языка” [2006].

Научные разработки исследователей Ю.А. Рубинчика и Х. Маджидова имеют огромное значение в решении вопроса синтаксических функций ФЕ, так как перед тем, как определить синтаксические функции различных разновидностей фразеологизмов необходимо всесторонне изучить их синтаксическую структуру: какими способами члены предложения выражаются именными и глагольными фразеологизмами, и сделать точный вывод. Поэтому в процессе исследования темы диссертации мы руководствовались научными разработками указанных авторов.

Докторская диссертация Р. Саидова “Фразеология таджикской народной поэзии” [Саидов 1995; 14]¹⁸, работа Б. Махкамовой “Семантико-стилистические особенности фразеологических единиц в поэзии Лоика Шерали” [Махкамова 2006; 12]¹⁹ и диссертация М. Ньматовой под названием “Народные разговорные единицы в поэзии XX века” посвящены различным аспектам ФЕ [Ньматова 2010; 11]²⁰.

В кандидатской диссертации М.М. Раджаповой “Структурно-семантические особенности коммуникативных фразеологических единиц в таджикском и английском языках” ФЕ таджикского и английского языков проанализированы по структуре и семантике [Раджапова 2010; 26]²¹.

Таким образом, относительно семантической и грамматической структуры и степени изучения синтаксических функций ФЕ мнения исследователей расходятся. В целом, теоретический и практический аспект ФЕ, в частности ГФЕ, требует детального изучения их синтаксических функций.

Связь исследования с программами (проектами) или научными темами. Выводы настоящего исследования могут способствовать совершенствованию учебных программ. Тема исследования является частью научно-исследовательской работы кафедры таджикского языка филологического факультета Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Основной целью настоящего исследования является определение места глагольных фразеологических единиц в структуре синтаксиса таджикского языка.

¹⁷ Курбонов М. Омӯзиши мавзӯи фразеологизмҳо / М. Курбонов // Мактаби советӣ – 1978. – № 4. – С. 24-25.

¹⁸ Саидов Р. Фразеологияи назми халқи тоҷик: Рисола... докт. илмҳои филологӣ / Р.Саидов. – Душанбе, 1995. – 125 с.

¹⁹ Махкамова Б. Хусусиятҳои семантикии услубии воҳидҳои фразеологӣ дар назми Лоик Шерали / Б. Махкамова. – Душанбе, 2006. – С. 12.

²⁰ Ньматова М. Воҳидҳои халқии гуфтугӯӣ дар назми асри XX / М. Ньматова. – Душанбе, 2010. – С. 11.

²¹ Раджапова М.М. Структурно-семантические особенности коммуникативных фразеологических единиц в таджикском и английском языках / М.М. Раджапова. – Душанбе, 2010. – С. 26.

Задачи исследования. Поставленная цель предполагает решение следующих **основных задач:**

- Определение степени изученности синтаксической структуры фразеологических единиц в таджикском языкознании;
- Изучение грамматических форм и моделей ГФЕ и определение их синтаксических функций;
- Исследование синтаксических функций фразеологических единиц: глагольные составы и словосочетания таджикского языка;
- Определение синтаксических функций глагольных фразеологических единиц, которые выражаются в форме простых, сложносочинённых и сложноподчинённых предложений;
- Исследование семантических особенностей фразеологических глагольных словосочетаний и их синонимичность.

Объект исследования. Исходя из того, что фразеологические единицы, прежде всего, активно употребляются в художественном стиле, публицистическо-художественных жанрах, в качестве исследуемого материала использованы произведения литераторов классической и современной литературы, а также материалы современной печати. Иногда для соблюдения норм литературного языка обращаемся к “Словарю фразеологических единиц” М. Ф. Фозилова [1963-1964].

Тема исследования. Предметом исследования нашей научной работы является **“Синтаксические функции и некоторые особенности глагольных фразеологических единиц в современном таджикском литературном языке”**

Гипотеза исследования заключается в следующем: обучение семантических и структурных особенностей и синтаксического аспекта ГФЕ таджикского языка будет эффективным, если в тексте художественного произведения и таджикской печати использовать их правильную версию; неуместно и неверно не изменить состав ГФЕ; писатели, журналисты и переводчики художественных произведений будут учитывать норму употребления устойчивых единиц языка.

Общетеоретические основы исследования. Для достижения поставленных целей и задач мы руководствовались теоретическими исследованиями в области фразеологии и синтаксиса. Методологическую и теоретическую основу диссертации составили научные труды известных ученых в области фразеологии и синтаксиса, такие как Н. Маъсуми [1959], Х. Джалилова [1969], Т.О. Максудова, Ф. Зикриёева, Х. Джалилова [1976], Х. Маджидова [1982; 2006; 2007], Б. Камолиддинова [1973; 1989; 2005; 2009; 2012], Л. С. Пейсикова [1975], Ю. А. Рубинчика [1981] и др.

Методологическую основу исследования составили труды таджикских и зарубежных исследователей о грамматике, фразеологии, синтаксисе, в частности, выражении членов предложения ГФЕ, нормативном употреблении этих единиц языка.

Новизна темы диссертации. В диссертации впервые объектом монографического научного исследования становится синтаксическая функция фразеологических единиц на основе богатого материала художественной литературы. В диссертации излагается принципиально новые взгляды на вопросы грамматических средств членов предложения, выраженные фразеологическими глагольными единицами, которые до сих пор не оказывались в поле зрения исследователей фразеологических единиц таджикского языка.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Проведена структурно-семантическая классификация фразеологизмов таджикского языка: именные, глагольные и наречные фразеологические единицы;
2. Определена синтаксическая структура глагольных фразеологических единиц и степень их изученности в таджикском языкознании;
3. Определены синтаксические функции фразеологических единиц в таджикском языке. ФЕ в структурном плане разделяются на сочетания, словосочетания и предложения, но несмотря на это, указывают на одно целостное понятие и выполняют одну синтаксическую функцию;
4. Определены синтаксические функции глагольных фразеологических сочетаний; Определено, что синтаксические функции глагольных фразеологических сочетаний зависят от места их расположения в тексте. Они выполняют функцию сказуемого, определения, обстоятельства образа действия;
5. Определены синтаксические функции глагольных фразеологических словосочетаний; Глагольные фразеологические словосочетания (ГФС) в зависимости от спрягаемых и неспрягаемых форм глагола выполняют определенную синтаксическую функцию. Они часто формируются как инфинитивные и причастные словосочетания и выполняют функцию всех членов предложения;
6. Аргументированы синтаксические функции фразеологических глагольных единиц, выраженные в форме простых, сложносочинённых и сложноподчинённых предложений. Синтаксические функции ГФЕ, сформированных в форме простых, сложносочинённых и сложноподчинённых предложений, указывают на одно целостное значение и в зависимости от места расположения в контексте, выполняют определенную синтаксическую функцию.

Теоретическая и практическая значимость исследования. Научные результаты данной работы помогут в дальнейшем изучении и исследовании спорных вопросов фразеологических единиц, в особенности, глагольных фразеологических единиц и их синтаксических функций, эволюции и дальнейшего процесса развития синтаксиса, преподавании таджикского языка в средних и высших учебных заведениях, в вопросах изучения, исследования и преподавания стилистики и литературного редактирования.

Результаты и рекомендации настоящего исследования могут быть использованы при составлении фразеологического словаря таджикского литературного языка, а также при составлении учебников и учебных пособий по теме синтаксических функций фразеологических единиц, при проведении спецкурсов и спецсеминаров.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Диссертация на тему “Синтаксические функции и некоторые особенности глагольных фразеологических единиц в современном таджикском литературном языке” на соискание учёной степени кандидата филологических наук соответствует паспорту научной специальности 10.02.01 – Таджикский язык.

Личный вклад автора. Основные вопросы, рассматриваемые в диссертации, проектированы научным руководителем, и её автор на примере материалов художественной литературы исследовала синтаксические функции ГФЕ в современном таджикском литературном языке. В диссертации и опубликованных статьях автора отражены основные положения исследования.

Утверждение и внедрение результатов диссертации. Основное содержание диссертации изложено в выступлениях и докладах на конференциях университетского, республиканского и международного уровней, а также в отдельных статьях, опубликованных автором в различных сборниках и журналах.

Публикации по теме диссертации. Основное содержание диссертации опубликовано в 3 статьях, опубликованных в рецензируемых журналах, зарегистрированных ВАК при Президенте Республики Таджикистан и в 18 статьях в различных научных журналах.

Диссертация обсуждена и рекомендована к защите на кафедре таджикского языка ХГУ им. академика Б.Гафурова (протокол №5 от 21.12.2019) и на кафедре современного таджикского языка ТНУ (протокол №15 от 03.06.2021).

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из списка сокращений, введения, трех глав, заключения и списка литературы. Объем диссертации составляет 175 печатных страниц.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во **введении** обосновывается актуальность избранной темы, даётся общая характеристика степени её разработанности, отмечается связь исследования с программами (проектами) или научными темами, определяются цели и задачи работы, объект, предмет и гипотеза исследования, раскрываются теоретическая и методологическая основа работы, обосновывается её научная новизна, сформулированы основные положения, выносимые на защиту, указана теоретическая и практическая значимость исследования, отмечается соответствие диссертации паспорту научной специальности, личный вклад автора, также приводятся сведения об апробации результатов исследования, списка публикаций и даётся структура и объём диссертации.

Первая глава называется «**Глагольные фразеологические единицы таджикского языка и их семантико-грамматическая структура**», и состоит из трех разделов: 1. Семантические особенности глагольных фразеологических единиц; 2. Грамматическая структура глагольных фразеологических единиц; 3. Влияние место расположения компонентов фразеологических единиц на их синтаксическую функцию.

ФЕ со своим целостным значением создают особый тип семантики. Значение, на которое направлен фразеологический знак, и есть фразеологическая семантика. В зависимости от характера проявления различается: а) собственно концептуальное, б) концептуально-образное и в) образное значения [Маджидов 2006: 106]²². ГФЕ не исключение, в частности фразеологизмы, основным компонентом которых являются спрягаемые глаголы. По проведенным исследованиям ученых оказалось, что по фразеологическому значению ГФЕ “охватывают большой диапазон концептуально-образных значений. ГФЕ с собственно концептуальными значениями весьма незначительны, а с образно-обобщенными значениями вовсе отсутствуют” [Маджидов 2006; 237].

Глагольные фразеологические словосочетания²³ с собственно концептуальными значениями указывают на действия и процессы, которые могут выражаться обычными лексическими глаголами, но отличие ГФС проявляется в их целостном значении. Это различие можно наблюдать в сравнении ГФС с их синонимами-глаголами: *роҳ рафтан* (ходить) – *рафтан* (идти), *аз роҳ бозистодан* (остановиться) – *бозистодан* (остановиться), *дуо хондан* (читать заклинание) – *хондан* (читать): *Баъд аз ягон соат роҳ рафтан*, *аз тарафи дасти рост ба дурии тахминан хазор кадам дуди сиёҳи шарораолуде намудор гардид, ки ба ҳаво печида мебаромад* [С. Айнӣ, “Марги судхӯр”, 74] – После одного часа ходьбы с правой стороны показался чёрный дым, который с воздухом поднимался вверх; *Қоришкамба бо хамин мулохиза аз роҳрави сементи пешии бонк ба тарафи лаби хавзи Девонбеги рахсипор шуд, аммо баъд аз ду-се кадам партофтан аз рафтан бо роҳи рост бозистода фикр кард* [С. Айнӣ, “Марги судхӯр”, 187] – Коришкамба этими мыслями с цементного прохода банка направился в сторону водоёма Девонбеги, но после двух-трёх шагов передумал идти прямой дорогой и подумал.

²² Маджидов, Х. Фразеологическая система современного таджикского языка / Х. Маджидов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 409 с.

²³ Далее ГФС

Фразеологические синонимы *ба роҳ даромадан* (направится в путь) и *қадам гузоштан* (шагать) указывают на концептуальное значение «ходить»:

... *ҳар гоҳ ки монеа бартараф шуда, он рафиқ ба роҳ дарояд, они дигар ҳам соявор баробар қадам мегузошт* [С. Айни, «Ёддоштҳо», 3, 246] - ... каждый раз, когда препятствия устраняются и тот товарищ продолжает путь, другой словно тень шагал за ним.

Остальные ГФС имеют концептуально-образное значение. В большинстве случаев концептуальный элемент фразеологической семантики проявляется в смешении различной степени идиоматичных пластов. Эта разновидность фразеологического значения называют *концептуально-образным*. Образность, эмоциональность и оценочность как составляющие элементы фразеологической семантики способствуют своеобразному и яркому отражению объективной действительности. Это можно наблюдать в многозначных ФЕ. Каждое значение многозначных фразеологизмов отличается друг от друга не только смысловым оттенком, но и степенью образности. К примеру, словосочетание *гардан додан* может выражать следующие значения:

1. «согласиться»: – Шумо, ки, – гуфт акаам ба ӯ, – худатонро калон мегирифтед, ҳеҷ касро назаратон намегирифтед ва аз рӯфта тоза кардани ҷой хоби худатон ор мекардед, ҷӣ навъ шуд, ки ба ин кори паст *гардан додед*? [С. Айни, «Ёддоштҳо», 3, 141] – Вы, - сказал ему брат, - *были о себе высокого мнения* (важничали), не признавали никого..., как это случилось, что поддались такой низкой работе?

2. «тан додан, коил шудан»: Агар Махдум аз китфи мо ҳам гузаранд, ман дар хамон вақт ба ин кас гардан медихам [С. Айни, «Ёддоштҳо», 3, 223] - – Если Махдум перепрыгнет через наше плечо, то я тогда уступлю ему (сдамся).

Как мы видим, ФЕ *гардан додан* наряду с концептуальным значением наделен образностью.

Второй раздел первой главы называется «Грамматическая структура глагольных фразеологических единиц», в которой рассматривается грамматическая структура ГФЕ. Во всех языках мира семантическое значение предикативности выражаются, прежде всего, с помощью спрягаемых глагольных форм. Предикативное отношение в предложении означает то, что содержательные слова и сочетания, выполняя функцию сказуемого, либо утверждают, либо отрицают действие, состояние или признак, обозначенные в словах или сочетаниях по отношению к совершению действия, состояния и признака. Это грамматическое значение в предложении выражается посредством категорий наклонения, модальности, времени и глагольных форм спрягаемых глаголов, выполняющих функцию сказуемого. От других видов фразеологических единиц ГФЕ отличаются именно этими значительными грамматическими признаками, которые могут выполнять в предложении ту же функцию.

Необходимо иметь в виду, что все виды фразеологических единиц таджикского языка, будь то сочетание, или словосочетание, или простые и сложные фразеологические предложения, сформированы согласно правилам составления сочетаний, словосочетаний и предложений таджикского языка. Отличие семантической и грамматической структуры фразеологических единиц от свободных синтаксических единиц состоит в том, что значение фразеологических единиц не достигается за счёт непосредственного семантического отношения компонентов, и его невозможно разделить на отдельные части и соответственно, нельзя разбирать их как отдельные компоненты словосочетаний или членов предложения. Исходя из этого, если единое фразеологическое значение относится к отдельным частям речи, фразеологическую единицу принято называть именными, наречными и глагольными. Синтаксические функции фразеологических единиц также определяются на основе единого фразеологического значения. Небезосновательно, что в функции подлежащего чаще оказываются именными фразеологические единицы, а в функции сказуемого – глагольные фразеологические единицы. При определении

синтаксических функций ГФЕ учитываются грамматические формы и значения спрягаемых и неспрягаемых (инфинитив, причастие, диепричастие) глаголов. Приведём пример из художественной прозы: *Ҳоло падарат... мехоҳад, ки ту ҳам бесабаб димоги ӯро насӯзонда озурда нақунӣ* [М.Козимӣ. “Техрони махуф”, с.11] – Сейчас твой отец хочет, чтобы ты беспричинно неогорчал его; *Ягон кас-ку дар ин чо номи Фаррух ё Шахзодаро ба дахон намегирад, пас, чаро димогат ин қадар сӯхтааст?* [М.Козимӣ. “Техрони махуф”, с.124] – Никто же не берет в рот имена Фаррух или Шахзода, так, почему же ты так раздосадована; *Малик Тоҷхонуми бечора аз хашму ғазаб...хеле димогаи сӯхта... ба дуо хондан машғул буд* [М.Козимӣ. “Техрони махуф”, с.131] – Бедная Малик Тоджханум из-за гнева рассердилась и занялась чтением заклинаний.

В первом предложении фразеологизм *димоги ӯро сӯзонда* в форме причастия прошедшего времени, переходного, понудительного глагола, отвечая на вопрос “каким образом?”, как наречие выполняет функцию обстоятельства образа действия и посредством примыкательной связи подчиняется сказуемому “озурда нақунӣ”. Сказуемое предложения выражено сослагательным наклонением, настояще-будущим временем и вторым лицом единственного числа.

Во втором предложении ГФЕ “*димогат ин қадар сӯхтааст*” выражена в форме простого двусоставного распространенного предложения, в котором “*димог сӯхтааст*” является ГФЕ, а энклитика “-ат” и указательное местоимение “ин қадар” – свободные компоненты, оказавшиеся в составе ГФЕ. Здесь “*димогат сӯхтааст*” является формой простого прошедшего времени изъявительного наклонения. Энклитика “-ат”, соединившись с существительному *димог*, указывает на действующее второе лицо в единственном числе (ту/ты). В составе главных членов фразеологизма “*димог сӯхтааст*” расположен свободный компонент – обстоятельство количества “ин қадар” (столько), который может употребиться и в начале предложения: *Ин қадар димогат сӯхтааст – Почему ты так рассержен*. А также вместо энклитики может использоваться личное местоимение “ту” и указывать на обладание: *Ин қадар димоги ту сӯхтааст*.

В третьем предложении ГФЕ “*хеле димогаи сӯхта*” в форме причастия прошедшего времени “*сӯхта*” выполняет функцию упрощенного однородного сказуемого “*сӯхта буд*” в прошедшем времени изъявительного наклонения. Энклитика “-аи” наравне со значением обладания (*димог-аи*) служит в качестве грамматического средства подчинительной связи согласования сказуемого и подлежащего *Малик Тоҷхонум*. Наречие “хеле” (очень) выполняет функцию обстоятельства степени и расположено перед составом субъекта и предиката. Это является одним из признаков слитности ГФЕ в форме простого двусоставного нераспространенного предложения.

На основе ГФЕ “*димоги касе сӯхт*” появился другой его вариант: *Вай ранчид, сахт ранчид, дуд аз димогаи баромад* (А.Самад). – Он обиделся, сильно обиделся, *дуд аз димогаи баромад*. Вероятно, данный вариант появился в результате сокращения первого компонента ГФЕ “*димоги касе сӯхта, дуд баровард*”, т.е. присовокупления компонента “*дуд баровард*” к фразеологизму “*димоги касе сӯхт*” к значению обидеться прибавилось сильно обиделся, т.е. “*димоги касе сӯхт*” – обиделся, и “*димоги касе сӯхта дуд баровард*” – сильно обиделся. В данных вариантах ГФЕ слово “димоғ” употребляется в значении огорчения человека или его меланхолического настроения. Таким образом, поэтапное сокращение ГФЕ является признаком креативного употребления сокровищ таджикского языка: *димоги касе сӯхта дуд баровард* – *дуд аз димог баромад* – (аз димоғ) бӯйи кахдуд меояд: *Машаққати 16-соатаро лаззати 15-дақиқагии ифтор аз димоғҳо хоҳад баровард* [М.Козимӣ. Техрони махуф, с. 210] – Пятнадцатиминутное наслаждение разговенья ликвидирует шестнадцатичасовые мучения.

В третьем разделе первой главы – «Влияние изменения места компонентов фразеологических единиц на их синтаксическую функцию», рассматривается вопрос отдаления компонентов ФЕ в тексте художественной прозы и как это влияет на их синтаксическую функцию. ФЕ своими отличительными признаками выделяются среди других единиц системы языка. Целостность семантики, устойчивость структуры, слитность и воспроизводимость ФЕ являются основными их признаками. Поэтому изменение места компонентов приводит к утрате ФЕ как составной части языка или нарушается её форма. К примеру:

Як бор “Намеравам” гўйй, *замин рафта, ба осмон намечаспад-ку* [“Садои Шарк”, №4, 1984, с.24] – Сказал бы “Не пойду” и земля не прилипла бы к небу (ничего не случилось бы); – Шумо – мардина, – гуфт Мироб ба мард, – аввал кампир об диҳад, *замин ба осмон намечаспад* [Ү. Кӯҳзод, с. 435] – Вы – мужчина, – сказал Мироб мужчине, – если старуха первой произведет полив, то земля не прилипнет к небу; – Бачаи бечора... ночор ягон лукма ош ё гўштро хўрда бошад, хўрдагист, ба ин *осмон омада, ба замин намечаспад* ё ки дунё вайрон намешавад [С.Айнӣ, “Фуломон”, с. 356] – Бедный мальчик..., из-за голода отведал чуть-чуть плова или кусок мяса, из-за этого небо не свалится на землю или мир не разрушится.

В этих предложениях изменение места существительных *осмон* (небо) и *замин* (земля) не приводит изменению грамматической структуры простых двусоставных распространенных однородных (однородные сказуемые) предложений. Однако в следующем примере форма выражения отличается по синтаксической структуре: *Аз осмон то замин тафовут ҳаст / Фарқи он аз ин замину осмон* (аст).

Дар миёни замини кўхнаву нав

3-осмон то замин тафовут ҳаст;

Ёри мову дилбари шерозиён,

Фарқи он аз ин замину осмон [М.Турсунзода].

В представлении народа падение неба на землю проще, чем земля поднимется вверх и прилипнет к небу. Поэтому и говорят *фарқ аз замин то осмон* (разница от земли до неба), а не *аз осмон то замин* (с неба до земли) и *замин рафта, ба осмон намечаспад* (земля прилипнет к небу). Правильной версией является *осмон омада (фарӯ рафта) ба замин намечаспад* (небо не свалится на землю).

Иногда изменение места компонентов ГФЕ становится причиной двусмысленности значения: Мехнат, истеъдод ва хунарро *чаими дидан надоишанд* [“Адабиёт ва санъат”, №3, 26.04.2018, с.2] – Они не могли видеть (не любили) труд, талант и ремесло; Дар колхоз якта-нимта одамони бевичдон низ ёфт мешаванд, ки *чаими* Сатторовро *дидан надоранд* [“Тоҷикистони советӣ”, №2, 12.03.2017, с.3] – В колхозе найдутся и такие бессовестные люди, которые не могли видеть Сатторова.

Во втором предложении собственное имя существительное “Сатторов” является свободным компонентом ФЕ, и после слова “чаим” (глаза) выполняет функцию изафетного определения, и это стало причиной двойного понимания значения. Правильная версия должна быть таковой: ...Сатторовро *чаими дидан надоранд (Ненавидят Сатторова)*. Оказывается, что возможность местоизменения компонентов ГФЕ ограничена.

Вторая глава диссертации называется “Синтаксические функции фразеологических глагольных единиц” и состоит из двух разделов и семи подразделов. В этой части работы исследуются синтаксические функции глагольных фразеологических сочетаний и словосочетаний, синтаксические функции ГФЕ со спрягаемыми и неспрягаемыми глаголами, выражение подлежащего с инфинитивными фразеологизмами, выражение сказуемого простых односоставных глагольных предложений с ГФЕ, выражение определения с ГФЕ, выражение дополнения с инфинитивными фразеологизмами, выражение всех разновидностей обстоятельства с ГФЕ, синтаксические функции простых фразеологических

предложений, глагольных фразеологических предложений и сложных устойчивых предложений.

Анализ материала показал, что ФЕ, независимо от семантики и структуры могут выполнять функцию всех членов предложения:

1. Выражение **подлежащего** с ГФЕ явление нечастое. В нашем фактическом материале наблюдается всего несколько примеров. Подобные словосочетания в роли подлежащего приобретают предметный характер: Фарзандонамонро хам ба ёд биёр, *гӯру чӯб кардани* модари пирам хам дар гардани ту мешавад [“Чархи гардун”, №5, 2018, с.4] – Не забывай про детей, похороны моей старой матери тоже на тебе; Замона хам сахттар шуда буд. *Бурду овард* бисёр шуд [С.Айнӣ, Куллиёт, ч.7, с.166] – Времена настали трудные. Очень много подарили подарки и получали их. В данных предложениях устойчивые сочетания *гӯру чӯб кардан* (хоронить) и *бурду овард* (дарить подарки и получать их) выполняют роль подлежащего.

Фразеологическое предложение *хавоси касе парешон шуд* (кто-то забеспокоился) может функционировать как подлежащее в форме инфинитивного словосочетания *парешон шудани хавос* и именного словосочетания *парешонии хавос*: Аммо *парешонии хавос* дақиқа ба дақиқа зиёдтар мешуд... [С. Айнӣ, Куллиёт, ч.7, с.153] – Беспокойство постепенно усиливалось. В этом случае ГФЕ легко выполняет функцию подлежащего, но в следующем примере он выполняет функцию сказуемого: Да...– гуфта Иван кадре фикр карда *хавосашро*, ки ба сабаби чӯшишу шодиёнаи сиёсатдони сода *парешон шуда буд*, ғун кард [С. Айнӣ, “Одина”, 113] – Да... – сказал Иван несколько подумав, и ликвидируя свою рассеянность, которая возникла из-за радости наивного политика, собрался с мыслями.

2. Если основной компонент сочетания, словосочетания или фразеологического предложения выражается с помощью спрягаемого глагола, ГФЕ проявляет предикативный характер и в составе предложения будет выполнять функцию **глагольного сказуемого**. Если основной компонент сочетания, словосочетания или фразеологического предложения выражается с помощью неспрягаемого глагола, ГФЕ в предложении может выполнять различные функции. Исходя из этого, синтаксическая функция ГФЕ зависит от грамматической формы фундаментального компонента. Основными компонентами фразеологических глагольных сочетаний и словосочетаний чаще всего оказываются формы спрягаемых глаголов. Подобные фразеологические сочетания и словосочетания в предложении всегда выполняют функцию глагольного сказуемого. “В предложении глагольные фразеологические единицы выполняют роль сказуемого, так как их абсолютное большинство, будучи глаголом, обозначают действие... Глагольные фразеологические единицы, в основном, сформированы как именные сказуемые, так как они часто выражают состояние и признак подлежащего. Даже фразеологизмы, сформировавшиеся в полной глагольной форме, указывают на признак подлежащего. Оказывается, что они служат для пояснения и уточнения предмета мысли» [Маджидов 1986; 42-43].

Учитывая эту особенность ГФЕ, при определении их синтаксических функций в зависимости от грамматической формы основного компонента ГФЕ считаем необходимым рассмотреть, в первую очередь, фразеологические сочетания, затем словосочетания и предложения, основным компонент которых выражается со спрягаемыми формами глагола.

В первом подразделе второй главы речь идёт о “Синтаксических функциях фразеологических глагольных сочетаний”.

Исследователи синтаксиса таджикского языка отмечают, что фразеологические единицы в форме сочетаний, словосочетаний и сложных предложений, по причине их метафоричности аналогично обычным словам и сочетаниям выполняют функцию одного члена простого предложения.

Например, ГФЕ “*сару бар шудан*”, созданный в форме сочетания, имеет следующие синтаксические функции:

Функция сказуемого: Ту ба ҳамаи сахтихо мардвор токат карда, ба бачагон *сару бар шудӣ* [Р.Чалил, “Ҳикояҳо”]. – Ты вынес(ла) все трудности и стала опорой для детей... Ҳамсои дасти ростатро гӯй, зудтар омада, *сару бар шавад* [С. Ғанӣ, “Магнитофон”]. – Скажи своему (своей) соседу (соседке) справа, чтобы поскорее пришёл(пришла) и сам(а) разобрался (разобралась).

Функция обстоятельства образа действия: Аз падару модар хурдакак монд. *Сару бар шуда* калон кардам [Р.Чалил, “Ҳикояҳо”]. – Он остался без родителей совсем маленьким. Взяв все бразды в руки, (я) вырастил его.

В двух первых предложениях ГФЕ в форме прошедшего времени изъявительного наклонения (*сару бар шудӣ*) и настоящего-будущего времени аориста (*сару бар шавад*) употреблены в функции сказуемого, а в третьем предложении в краткой форме прошедшего времени причастия.

Таким образом, глагольные фразеологические единицы в спрягаемых формах всегда проявляют предикативный характер и выполняют функцию сказуемого, а в неспрягаемых формах (преимущественно, инфинитив и причастие) в основном выполняют функции второстепенных членов предложения.

Второй раздел второй главы называется “Синтаксические функции глагольных фразеологических словосочетаний” и состоит из семи подразделов. В первых и вторых подразделах речь идёт о синтаксических функциях ГФЕ со спрягаемыми и неспрягаемыми формами глагола.

Фразеологические словосочетания, основным содержательным компонентом которых является спрягаемые формы глагола или основной элемент синтаксической структуры, в составе простых предложений выполняют функцию глагольного сказуемого.

С компонентом “хайрат” (удивление) варианты *дар хайрат буд* (был в удивлении), *дар хайрат монд* (удивился), *ба хайрат мегузорад* (удивил) являются основной формой ГФЕ: *дар дарёи хайрат монд* (буд), *гузоштан*. Однако в варианте *ба хайрат меоям* глагол “омадан” (прийти) не соответствует в семантическом соотношении с компонентами первой и второй ГФЕ, но, несмотря на это, понятие состояния человека чувствуется из всех вариантов и их синтаксическая функция не изменяется. Аналогичная ситуация наблюдается и в следующих примерах: ...ғазалҳои худро ба онҳо ёд диҳад, то ки дар шабнишиниҳо чизҳои нав хонда, шунавандагони худро *дар хайрат андозанд* [С.Айнӣ, Куллиёт, ч.7, с.145] - ...научит им свои газели, чтобы на мероприятиях читали новые и удивляли своих слушателей; Одина бо хамин гуна фикрҳо ва андешаҳо аз даҳшат ба даҳшат меафтад [С.Айнӣ, Куллиёт, ч.1, с.190] – Одина такими мыслями и раздумьями приходил в ужас; Фаррух ба изтироб афтада гуфт: “Ох, азизам, Маҳин, бо ин суханҳо маро беандоза ба таъвиши андохтӣ [М.Козимӣ, Техрони махуф, с.147] – Заволновавшись, Фаррух сказал: “Эх, милая Маҳин, этими словами ты обеспокоила меня”.

Глагольные фразеологические единицы по своей синтаксической структуре: виды связи, средств их грамматического выражения, место компонентов в синтаксической структуре словосочетаний ничем не отличаются от свободных синтаксических словосочетаний: Яроқро ба дасти душман супоридан барои ин чанговари номӣ нанг! Ба ҷойи ин *ҷонро супоридан* осонтар буд [Ҳ. Карим. “Оқшуда”, 46]. – Сдать оружие врагу для такого доблестного воина считается позором! Вместо этого легче *жизнь отдать*. В обоих словосочетаниях между основным глаголом *супоридан* (сдать) и подчинённым компонентом *яроқро* (оружие) (*ҷонро*) (*жизнь*) существует грамматическая связь управление. Разница лишь в прямом и метафорическом значении слов *яроқ* (оружие) и *ҷон* (жизнь, душа).

Другая разница заключается в том, что в словосочетании *яроқросупоридан* (сдать оружие) основным компонентом является инфинитив *супоридан* и он нуждается в выражении объекта (дополнения) с помощью вопроса (чиро? – что?), а в словосочетании *ҷонро супоридан* такой необходимости нет, так как всё словосочетание в целом отвечает на вопрос чӣ осонтар буд? – что было легче?

Из нашего собранного материала обнаруживается, что часть глагольных фразеологизмов в форме инфинитивного, большинство в форме причастия выполняют функцию различных членов предложения. Поскольку некоторые члены предложения выражены устойчивыми инфинитивными и причастными оборотами, в диссертации отдельно проанализировано выражение каждого члена предложения фразеологическими словосочетаниями.

Третий подраздел данного раздела – «**Выражение подлежащего устойчивыми инфинитивными словосочетаниями**», посвящен выражению подлежащего с ГФЕ. Хотя выражение подлежащего с глагольными словосочетаниями не свойственно таджикскому языку, в нашем фактическом материале наблюдается наличие несколько примеров: Фарзандонамонро хам ба ёд биёр, саргашта ва *гӯру ҷӯб кардани* модари пирам хам дар гардани ту мешавад [“Чархи гардун”, №5, 2018, с.4] – Не забывай про детей, похороны моей старой матери тоже на тебе; *Замона хам сахттар шуда буд. Бурду овард* бисёр шуд [С.Айнӣ, Куллиёт, ч.7, с.166] – Времена настали трудные. Очень много подарили подарки и получали их. В данных предложениях устойчивые сочетания *гӯру ҷӯб кардан* (хоронить) и *бурду овард* (дарить подарки и получать их) выполняют роль подлежащего. Оказывается в этой функции ГФЕ непродуктивны.

В четвёртом подразделе – «**Выражение сказуемого простых односоставных глагольных предложений с ГФЕ**», рассматривается выражение сказуемого простых предложений с ГФЕ. Сказуемое односоставных глагольных предложений могут выражаться с ГФЕ. Из нашего собранного материала обнаруживается, что выражение предиката с ГФЕ во всех разновидностях простых глагольных предложениях явление неоднозначное. Ввиду этого мы считаем необходимым проанализировать выражение сказуемого простых глагольных предложений. Простое односоставное **определенно-личное** предложение: *Аз хурсандӣ дар куртаам намегунҷидам, ки ба орзую ҳавасҳои дилам расидам...* [«Оила», №5, 25.07.2016, с. 4] – Из-за радости не вмещался в себя, что исполнились мои мечты.

В этом предложении ГФЕ *дар куртаам намегунҷидам* (необычайно был рад) выполняет роль сказуемого в первом лице единственного числа. Лицо можно определить при помощи глагольного окончания “-ам”.

ФЕ, сформировавшиеся как односоставные глагольные определенно-личные, неопределенно-личные, обобщенно-личные и безличные предложения, могут выполнять функцию сказуемого: *Лекин, агар дар фаъолияти худ нешто хурда бошад, бо чурме кафиширо ба неш гузошта бошанд* ва ё “*иаттае*” *зада бошанд*, аз ноилҷӣ ба кори шуъбаи мо меомад [Н.Обидов, с.86] – Но, если он споткнулся в своей деятельности, или из-за недостатка выпроводжали или же “дали тшнок”, то из-за безвыходности он приходил к нам в отдел.

В данном примере фразеологизм *дар коре нешто хурдан* (спотыкаться) выполняет функцию сказуемого односоставного **определенно-личного** предложения, а *кафиш касеро неш гузоштан* (выпроводить) – функцию сказуемого **неопределенно-личного** предложения.

В следующих предложениях ГФЕ “*гурбаи касеро ништ гуфта натавонистан*” (не нанести малейшего вреда) в составе предложения “...дигар ҳеч кас *гурбаи туро ништ гуфта наметавонад*” (больше никто не причинит тебе вреда) выступает в роли сказуемого, но во втором предложении ГФЕ “*пишакаширо ништу сагаширо тур гӯед*” (причините вред) является глагольным сказуемым **обобщенно-личного** предложения:

Гумон мекунӣ, ки Қахрамони Мехнати Сотсиалистӣ шудию дигар *гурбаи туро ҳеч кас ништ гуфта наметавонад* [А.Сидқӣ, “Иродаи зан”, с.87] – Подумал, что стал Героем Социалистического Труда и никто ничего тебе не сделает; *Пишакаширо ништу сагаи тур гӯеду сонӣ аз дасти вай халос шавед!* [Р.Чалил, “Шӯроб”, с.88] – Проучите его и избавьтесь. Ягон шаб якка ба таги ягон мазор раведо *қандатонро занед* [С.Айнӣ, Асарҳои мунтахаб, с.89] – Попробуйте-ка пойти одну ночь в мазар.

В приведенных примерах ГФЕ выполняют роль сказуемого обобщенно-личных предложений. Внешне они сформированы во втором лице множественного числа, но действие простых предложений принадлежат массе.

Сказуемое **безличных** предложений, выраженные с ГФЕ, формируются различными способами. К примеру, с модальными словами *даркор, лозим, зарур, ҳатмӣ* (нужно, необходимо) и т.д.: *Ғами ҳосили имсоларо хӯрдан даркор* [“Тоҷикистони советӣ” №6, с.2] – В этом году нужно позаботиться об урожае; *Ғам кӯх-кӯх меояду мӯ-мӯ меравад*. Ба ин *дилтанг шудан лозим нест* [Р.Чалил, Шӯроб, с.196] – “Печаль приходит горами, а уходит волосками”. Не надо *переживать* из-за этого.

В данных примерах фразеологизмы *“зами чизеро хӯрдан даркор (аст)”* (*позаботиться о чем-либо*), *“ба чизе дилтанг шудан лозим нест”* (не переживать) выступают в роли сказуемого безличных глагольных предложений.

В пятом подразделе – «**Выражение определения с ГФЕ**» рассматривается вопрос выражения определения с глагольными фразеологизмами. Большая часть ГФЕ в форме причастного и инфинитивного оборотов могут выполнять функцию **определения**. Поэтому выражение определения с ГФЕ можно делить на две разновидности: с устойчивыми причастными оборотами и инфинитивными словосочетаниями.

Выражение определения с причастными ГФЕ состава именных словосочетаний осуществляется двумя способами связи: Дар ин байн имконият пайдо кардам,... дар халқай пирони *гармову сармои рӯзгордида* нишаста, аз суҳбаташон баҳравар гардам [Н.Обидов, “Дар байни устодон”, с.53] – За это время нашел возможность побывать в кругу *опытных старцев* и насладится их беседами.

Поскольку в таджикском языке причастные обороты являются одним из разновидностей изафетных определений, ГФЕ также сформировывавшись в форме причастия, выполняют роль определения и посредством изафета подчиняются определяемому. В данном предложении *гармову сармои рӯзгордида* в форме причастного оборота выполняет функцию причастного определения, и посредством изафета подчиняется определяемому “пирон”. Основной компонент оборота выражен краткой формой прошедшего времени причастия “дида”.

ГФЕ в форме инфинитива выполняют роль определения: Дар асоси иттилои расмӣ дар ноҳияи Шахритуси вилояти Хатлон пайи чанд соли охир мавридҳои *даст задани занон ва духтарон ба худкушӣ* кохиш ёфтааст [“Минбари халқ”, №2, 18.05.2018, с.5] – По официальным данным, за последние несколько лет самоубийство девушек и женщин уменьшилось. В данном предложении ГФЕ “даст задан ба худкушӣ” (намеревается к самоубийству) в форме инфинитивного оборота подчиняется определяемому “мавридҳо” (случаи) посредством изафета. По мнению академика М. Шукурова, в субстантивном обороте “кори обёркунии заминҳои бекорхобида” (дело орошения залежных земель) нет необходимости в употреблении слова “кор” (дело), так как существительное “обёрӣ” (орошение) выражает понятие действия [Шукуров 1966; 60-88]²⁴.

В действительности, в приведенном примере если упустить лексему “мавридҳо”, которая выполняет функцию определяемого, содержание предложения не пострадает: ...*ба худкушӣ даст задани занон ва духтарон* кохиш ёфтааст.

В шестом подразделе проанализированы те ГФЕ, которые выполняют функцию дополнения. ГФЕ в форме инфинитивного оборота выполняют функцию **прямого и косвенного дополнения**: Акнун ба ошкор фарёд кашидани *ӯ ва дили худро холӣ карданиш* ҳеҷ монеа намонда буд [С.Айнӣ, Куллиёт, ч. 1, с. 203] – Теперь для излияния души для него не существовали препятствия. В данном примере ГФЕ *дили*

²⁴ Шукуров М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии “Ёддоштҳо”-и С. Айнӣ / М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 60-88.

худро холи кардан и свободный синтаксический оборот “ошкор фарёд кашидан” являются однородными глагольными конструкциями. Это является ещё одним доказательством того, что ГФЕ в структурном плане и способах грамматической связи со словами и словосочетаниями не отличается от синтаксических свободных единиц.

Другой пример: Ман ба хучра даромада, хобидам. Аммо фикру мулохизаи ахволи девонабачагон *ба хоб бурдан* роҳ намедод [С.Айнӣ, Куллиёт, ч. 7, с.194] – Я зашёл в комнату и прилег. Но мысли и раздумья об этих юношах не позволяли мне засыпать.

ГФЕ *хоби касе бурд (набурд)* и “*касоро хоб рабуд (нарабуд)*” сформированы в форме простого двусоставного предложения. Поэтому они употреблены в форме инфинитивного оборота не традиционным способом образования словосочетаний *бурдани (рабудани) хоб*, а как “*хоб бурдан*” в функции прямого дополнения, которое посредством предлога “ба” связано со сказуемым. Аналогичную ситуацию можно наблюдать в устойчивом предложении *ақли касе даромад (надаромад)* (кто-то поумнел / непоумнел).

ГФЕ в предложении могут выступать в функции различных разновидностей **обстоятельства**. Данный вопрос рассматривается в **седьмом** подразделе. В нашем фактическом материале глагольные фразеологизмы выполняют функцию следующих разновидностей обстоятельства:

Обстоятельство образа действия: Обстоятельство образа действия могут выражаться устойчивыми причастными оборотами: Вай *чони сиёҳ коҳонда*, бо чанд ташкилоти бинокорӣ *даст ба гиребон шуда*, пеши чанд мудирӣ анбор *сар хам карда*, ниҳоят, масолеҳи бинокорӣ *рӯёнду як ҳафта пеш таъмири кабинета*шро ба анҷом расонд [А.Самадов, с.293] – Он с трудом, повздорив с несколькими строительными компаниями, склоняя голову перед заведующими складов, приобрел стройматериалы и неделю назад закончил ремонт своего кабинета. В этом предложении одноклассные обстоятельства образа действия *чони сиёҳ коҳонда (с трудом)*, *даст ба гиребон шуда (повздорив)* и *сар хам карда (склонив голову)* выражены с ГФЕ.

Обстоятельство сходства: Обстоятельство сходства, в основном, выражаются компаративными оборотами. В подобных компаративных оборотах послелог **барин**, предлоги **монанди, мисли, чун** служат в качестве средства связи: – Ту бошӣ, *гови Худою хари Мустафо барин* дар кӯху дашт мегардию намедонӣ, ки аз олам чӣ мегузарад [Р.Чалил, с.49] – Ты как корова и осёл гуляешь в горах и полях и не знаешь, что в мире творится. Падару модар *гурба барин газид*а калон карданд. Худашон гурусна, аммо вайро сер карданд, худашон луч, вале ўро пӯшонданд [Р. Чалил, с.67] – Родители как зеницу ока вырастили его. Сами голодные, кормили его, сами босые, одевали его. Марям бошад, дар ишқи ҷавони сарватманд *чун ҳезуми тар месӯзад* [“Муҳаббат ва оила”, №5, 21.08.2018, с.3] – А Марям, словно мокрым дровам, сгорала от любви к богатому юноше; Мардум аз ин дард бесону адад мурданд, *мисли мӯру малах*, гӯё ки вабо омада бошад [А.П.Чехов, Мунтахабот, с.357] – Люди от этой болезни умирали без меры, видимо-невидимо, будто наступила чума.

Обстоятельство времени: Обстоятельство времени в простых предложениях таджикского языка может выражаться в форме ГФЕ: Дилам ба Зиёда месӯзад, охир, вай *чаим кушода* маро дида буд [Р.Чалил, Ҳамида, с.45] – Мне жаль Зиёду, она же, появившись на свет, знала только меня; Ин буд алфози нахустине, ки баробари *чаим кушодан ба дунёи равшан* Хочаназар аз мураббии худ мешунид [Ф.Муҳаммадиев, “Меҳри диёр”, с.46] – Это были первые слова, которые Ходжаназар, появившись на свет, слышал от своего наставника.

Обстоятельство причины: ГФЕ, выполняющие функцию обстоятельства причины можно трансформировать в придаточное предложения причины и, наоборот, придаточное причины можно преобразить в инфинитивный оборот: Ман, аз Дохунда имрӯз набошад, фардо саркотибиरो *аз дастам хоҳад гирифт*, гуфта чӣ

кадар тарсам, вакили мухтор ва чаидони дигар ҳам аз дохундаҳо ҳамон кадар метарсанд [С.Айнӣ, Куллиёт, ч.1, с.345] / ...ба сабаби саркотибиро аз дастам гирифтан(аи)... – Если я боюсь Дохунды от одной мысли, что он сегодня или завтра отнимет у меня должность, то полномочный представитель и другие джадиды столько же боятся горцев.

Обстоятельство цели: ГФЕ в форме инфинитивного оборота выполняют функцию обстоятельства цели: Ман барои ба даст даровардани касе омада будам, ки ба вай яке аз мӯътабарони Сари Чӯй “вачҳи шаръӣ” доштааст... [С.Айнӣ, Куллиёт, ч.3, с.345] – Я приехал задержать того, который имеет “задолженность” у одного из уважаемых лиц Сари Джуя. В данном примере ГФЕ “ба даст даровардан” (задержать) выполняет функцию обстоятельства цели, которая подчинена сказуемому (омада будам) при помощи предлога “барои”.

Третья глава называется «Синтаксические функции фразеологических предложений» состоит из трех подразделов. В этой части работы исследуется синтаксическая функция простых, сложных устойчивых предложений и вводных единиц.

Простые фразеологические предложения как и устойчивые фразеологические словосочетания одинаковы по синтаксической структуре, способе связи членов предложения и грамматические средства их выражения, места членов предложения в структуре простых предложений: Одина ҳарчанд мунтазир шуд, ҳеч нест, ки ин дуои дурудароз тамом шавад, охир, дасти худро ба рӯи кашида: “Хайру хуш, то дидан саломат бошед!”—гӯён аз дар баромад, аммо танҳо Одина аз дар набаромад, балки ҳамроҳи он, гӯё ки ҷон аз тани фарсудаи Бибиоиша низ баромад [С.Айнӣ, Куллиёт, ч. 1, с.253] – Одина долго ждал, но этому длинному заклинанию не предвиделось конца, провёл руками по лицу, сказав: “Прощайте, до встречи!” – и вышел за дверь, но только за дверь вышел не только Одина, но и душа покинула изнуренное тело Бибиоиши.

В этом примере предложения “Одина аз дар баромад (набаромад)” (Одина вышел за дверь) и “ҷон аз тани фарсудаи Бибиоиша баромад” (душа покинула изнуренное тело Бибиоиши) в грамматической связи главных членов синтаксические отличия не наблюдается: Одина... баромад – ҷон... баромад. В обоих предложениях глагольное сказуемое “баромад” выражено простым прошедшим временем изъявительного наклонения в третьем лице единственного числа, и полностью соответствуют подлежащим “Одина” и “ҷон”.

ГФЕ в форме сложноподчиненного и сложносочиненного предложений выполняют различные синтаксические функции. К примеру:

Агар ясавул сад ҷон дошта бошад, якеши халос намешавад [С.Айнӣ, Куллиёт, ч.2, с. 25] – Если у есаула сто души, ни одного не унесет; ...навкарони гургманиш, “Салла биёр”, – гӯянд, калла меоваранд, Шарифи бечораро лагадқӯб карда, бо ресмоне дасту пояшро баста, ба гӯшае гузоштанд [С.Айнӣ, Куллиёт, ч.1, с.236] – Подлые слуги, которым если скажут “принеси тюрбан”, принесут головы, избив бедного Шарифа, связали ему руки и ноги, положили в сторону.

В первом примере ГФЕ выражена сложноподчиненным предложением, уступительное придаточное предложение “якеши халос намешавад” подчинена к главному посредством союза “агар”. Во втором контексте ГФЕ выражено сложноподчиненным предложением, а условное придаточное предложение “гӯянд” детализируется прямой речью “Салла биёр”.

В следующем примере ГФЕ сформирована в форме сложносочиненного предложения “аз хурдон гуноҳ, аз калонон бахшидан аст” (младшие ошибаются, старшие прощают), которая в составе многосоставного сложноподчиненного предложения поясняет главное предложение по выражаемой причине: – Як бор беаклӣ кардааст, бубахшед, аз хурдон гуноҳ, аз калонон бахшидан аст... [С.Айнӣ,

Куллиёт, ч.1, с.193] – Однажды наделал глупости, простите, младшие ошибаются, старшие прощают...

ГФЕ выполняют функцию вводных единиц. Наш фактический материал показал, что не только именные фразеологизмы, но и глагольные в форме словосочетаний и простых двусоставных предложений в контексте употребляются как вводные единицы и выражают различные семантические модальные отношения:

– *Ҳай-ҳай, чаим нарасад*, *хар чӣ*, *Худоро шуқр*, камтар хеста, мешиштағӣ шудед [Ҷ.Икромӣ, “Духтари оташ”, с.260] – Ой, не сглазить, Слава Богу, потихонечку можете вставать и сидеть; ...*хар рӯз чанд соат барзиёд кор карда, ҳамин пахтаҳои сӯхта истодаро кафонда паҳн карда партоем, боз дар охири кор, Худо хоҳад*, аз давлати хӯчаин вақти шуморо хуш мекунам [С.Айнӣ, Куллиёт, ч.1, с.220] - ... каждый день поработаете сверхурочно, растилаете сгоревший хлопок, в конце работе, дай Бог, я за счет хозяина обрадую вас.

Устойчивое предложение “*Худо хоҳад*” (дай Бог) выражает модальное значение склонность, мечты, желание, намерения говорящего и сформировано в форме “существительное (Худо) + аорист (форма настоящее-будущего времени сослагательного наклонения, третьего лица, единственного числа)”: вместо существительного “Худо” нельзя применить его синонимы “Эзид”, “Оллох” и т.д, его сказуемое не выражается в других формах глагольного наклонения, времени, лица и числа. Писатель, руководствуясь этим свойством фразеологизма, употребил его в отрицательной форме, подчеркивая значение: ...*аммо Худо ҳеҷ намехоҳад...* (но Бог никак не хочет...).

В заключении диссертации в краткой форме изложены основные выводы по осуществленному исследованию:

1. Фразеологические единицы составляют солидную часть лексического состава таджикского языка и используются, практически, во всех стилях языка. Если в официально-деловом и научном стилях они употребляются в качестве обычной лексики, то в художественном, публицистическо-художественном, и особенно, в разговорном стилях их метафоричность даёт огромные возможности для образного, экспрессивного выражения мысли. ГФЕ независимо от структурной формы – сочетания, словосочетания или простого и сложного предложений, в таджикском языке выполняет определенную синтаксическую функцию.

2. Фразеологические единицы придают естественность описаниям жизненных событий, ибо главным источником их возникновения является живой народный язык. Живой язык не может не реагировать на воздействие диалектов и других языков. Так как всё происходящее в обществе, в первую очередь, отражаются в СМИ и произведениях литераторов, возникновение ФЕ является неизбежным. К сожалению, наряду со здоровыми вариантами встречаются и такие варианты ФЕ, неотвечающие нормам таджикского литературного языка.

3. Глагольные фразеологические единицы во всех формах: и в форме сочетания, и словосочетания, простых и сложных предложений выступают в той или иной синтаксической функции. Глагольные фразеологические единицы в спрягаемых формах всегда проявляют предикативный характер и выполняют функцию сказуемого, а в неспрягаемых формах (преимущественно, инфинитив и причастие) в основном выполняют функции второстепенных членов предложения. Поэтому возникла необходимость разделить синтаксические функции ГФЕ, выраженные спрягаемыми формами глагола, на группы и проанализировать их.

4. ГФЕ являются одним из продуктивных разновидностей фразеологического ресурса нашего языка. По сравнению с другими разновидностями их легко выделить в контексте, так как свойства их основного компонента – глагола (спрягаемого или неспрягаемого) способствует этому. Фактический материал языка свидетельствует о том, что неспрягаемые глаголы непродуктивны в формировании ГФЕ. Подобные ФЕ действуют в двух формах: инфинитив и причастие.

5. Исследование темы синтаксических функций глагольных фразеологических единиц простых предложений в таджикском языкознании имеет достаточную давность. Её научно-исследовательская основа была сформирована в общем, особенно, в русскоязыкознании. В таджикском языкознании данный вопрос объектом изучения и исследования стал во второй половине XX века.

6. Изучение глагольных фразеологических единиц и их синтаксические функции обладают и теоретическим и практическим значением. В нынешней обстановке развития таджикского языка детальное определение синтаксических функций глагольных фразеологических единиц, особенно в сфере изящного слова не представляется возможным без всестороннего исследования синтаксических функций глагольных фразеологических единиц, степени их изучения, синонимичность, вариативность и их использования.

7. ГФЕ выражают целостную семантику, и отличаются кругом и степенью употребления, эмоциональной, стилистической, временной и диалектной окраской. Их синтаксические функции определяются местом расположения и формой выражения.

8. ГФЕ обладают особой фразеологической семантикой, которую разделяют на концептуальную, концептуально-образную и образную. Если часть ФЕ проявляют концептуальное значение, то их абсолютное большинство выражают образную семантику. В группе ФЕ наблюдается только образ. В ГФЕ в основном выражается концептуально-образное значение, реже наблюдается концептуальное, а образное вообще отсутствует. Если в слове доминирует концептуальное значение, то во ФЕ – эмоциональное.

9. Природа ГФЕ определяет их грамматическую структуру. Если нарушится грамматическая структура ФЕ, то нарушается и норма литературного языка, в последствии которой возникает научный спор. Независимо от того, какие семантические отношения выражают ГФЕ в предложении, они выполняют роль определенных членов предложений.

10. Семантические предикативные отношения, прежде всего, выражаются со спрягаемыми формами глагола. ГФЕ от других частей речи отличаются этим грамматическим свойством. Предикативные отношения в предложении – это когда содержательные лексемы и сочетания выполняют функцию сказуемого и указывают на действие, состояние и признак, выраженные в слове или сочетаниях по отношению подтверждения или отрицания действия, состояния и признака. Эта грамматическая семантика в предложении выражается посредством категорий наклонения, модальности, времени и спрягаемой формы, выполняющей функцию сказуемого. ГФЕ, прежде всего, отличаются от других разновидностей ФЕ.

11. Значительная часть ГФЕ имеют безупречные варианты, которые создавались на основе здоровой структуры и традиционных принципов таджикского литературного языка, но существуют и варианты, несовершенство в соотношении компонентов и синтаксической структуре которых противоречат нормам языка. Синтаксические функции ГФЕ должны определяться на основе здорового и безупречного материала языка, так как замена одного компонента приводит исследователей к неверному выводу. В результате изменения лексико-структурного состава ГФЕ разрушается их нормированная форма.

12. Глагольные фразеологические единицы во всех формах: и в форме сочетания, и словосочетания, простых и сложных предложений выступают в той или иной синтаксической функции. Глагольные фразеологические единицы в спрягаемых формах всегда проявляют предикативный характер и выполняют функцию сказуемого, а в неспрягаемых формах (преимущественно, инфинитив и причастие) в основном выполняют функции второстепенных членов предложения. ГФЕ могут выполнять функцию определения, дополнения и различных обстоятельств (образа действия, времени, сходства, причины, цели). В этом случае они выражаются

инфинитивными и причастными формами ГФЕ. В выразительности их синтаксической функции особую роль играют грамматические средства.

13. Фундаментальным компонентом во всех формах глагольных фразеологических единиц будь то в форме сочетания, или словосочетания и предложения, в них является спрягаемый или неспрягаемый (инфинитив, причастие, диепричастие) глагол. Если основной компонент сочетания, словосочетания или фразеологического предложения выражается с помощью спрягаемого глагола, ГФЕ проявляет предикативный характер и в составе предложения будет выполнять функцию глагольного сказуемого. Если основной компонент сочетания, словосочетания или фразеологического предложения выражается с помощью неспрягаемого глагола, ГФЕ в предложении может выполнять различные функции. Исходя из этого, синтаксическая функция ГФЕ зависит от грамматической формы фундаментального компонента. Основными компонентами фразеологических глагольных сочетаний и словосочетаний чаще всего оказываются формы спрягаемых глаголов. Подобные фразеологические сочетания и словосочетания в предложении всегда выполняют функцию глагольного сказуемого.

14. ГФЕ, сформированные в форме простых и сложных предложений, в независимости от своей структуры целостно выполняют определенную синтаксическую функцию. По внешней форме они сходны свободными синтаксическими единицами, но отличаются своим содержанием. Это проявляется в случае утраты компонентами грамматических связей и целостности семантики. В таджикском языке группа устойчивых простых повествовательных, вопросительных, побудительных и восклицательных предложений отличаются своим содержанием от обычных коммуникативных разновидностей простых предложений, которые выполняют функцию различных членов предложения.

Рекомендации по практическому использованию результатов диссертации. 1.

Диссертационная работа и её научно-исследовательские результаты могут быть использованы в области фразеологии, синтаксиса, художественного перевода, ораторского искусства, медиалингвистики, написания учебников и учебных пособий по языкознанию и переводоведению.

2. Выводы, положения и фактический материал диссертации можно продуктивно использовать в процессе преподавания лексикологии, фразеологии, синтаксиса, спецкурсов и спецсеминаров, теории и практики перевода на филологических факультетах вузов страны.

3. Научные достижения диссертации могут способствовать в дополнении теоретических аспектов синтаксиса таджикского языка и решению некоторых вопросов фразеологии.

4. Результаты диссертации могут служить в качестве основы в дальнейших научно-исследовательских работах в области фразеологии и синтаксиса.

**Основные положения диссертации отражены
в следующих публикациях автора:**

I. Статьи, опубликованные в изданиях, входящих в перечень ВАК при Президенте РТ:

- [1 – А]. Нурматова М. Р. Синтаксические функции глагольных фразеологизмов // ХГУ. Вестник Университета, № 3(53), 2017 – С. 196-199.
[2 – А]. Нурматова М.Р. Спрягаемая и неспрягаемая форма глагольных фразеологических единиц // ХГУ. Вестник Университета, № 2(55), 2018. – С. 189-194.
[3 – А]. Нурматова М.Р. Семантическая и грамматическая структура глагольных фразеологических единиц в таджикском языке // Вестник ТГУБПП, № 2 (43) 2019. – С. 119-128.

II. Статьи, опубликованные в других изданиях:

- [4 – А]. Нурматова М.Р. Из истории изучения фразеологии таджикского литературного языка // Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященные десятилетию ГМИТ. – Бустон, 2016. – С. 181-183.
[5 – А]. Нурматова М.Р. Использование глагольных фразеологических единиц в функции членов предложения // Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященные десятилетию ГМИТ. – Бустон, 2016. – С.183-184.
[6 – М]. Нурматова М. Р. Семантические особенности фразеологических единиц // Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 80-летию доцента М.С. Сатторова на тему: “Национальное единство и инновационное развитие экономики РТ”. ГМИТ– Бустон, 20 мая 2017. – С. 222-224.
[7 – М]. Нурматова М.Р. Синтаксическая функция глагольных фразеологических единиц // Материалы международной научно-практической конференции. – Бустон-ГМИТ 30 апреля 2017. – С. 105-107.
[8 – М]. Нурматова М.Р. Глагольные фразеологизмы и их синтаксическая функция // Научно-практическая республиканская конференция Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, 14 апреля 2017 г. – С.167- 169.
[9 – М]. Нурматова М.Р. Синтаксическая структура фразеологических единиц в таджикском литературном языке// Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной Дню государственного языка: “Проблемы создания технических текстов на государственном языке”.–Бустон: ДКМТ, 13 октября 2018. – С.62-64.
[10 – М]. Нурматова М.Р. Степень изученности глагольных фразеологических единиц в таджикском литературном языке // Материалы республиканской научно-практической конференции. – Бустон, 10 ноября 2018. – С.123-125.
[11 – М]. Нурматова М.Р. Классификация глагольных фразеологических единиц // Материалы республиканской научно-практической конференции – Бустон: ГМИТ, 10 ноября 2018. – С.126-129.
[12 – М]. Нурматова М.Р. Синтаксические функции глагольных фразеологических сочетаний // Материалы республиканской научно-практической конференции:Геология и поиск полезных ископаемых. – Бустон: ГМИТ 15 ноября 2018. – С.193-195.
[13 – М]. Нурматова М.Р. Полисемия глагольных фразеологических сочетаний // Бустон, ГМИТ. Материалы международной научно-практической конференции, 30 апреля 2019 г. – С. 165-167.
[14 – М]. Нурматова М.Р. Фразеологические предложения в таджикском языке // Материалы республиканской научно-практической конференции – Худжанд, 18 мая 2019 г. – С.68- 70.
[15 – М]. Нурматова М.Р. Синтаксическая структура фразеологических единиц в таджикском литературном языке // Материалы научно-практической конференции, посвященной четвертой национальной цели – индустриализации страны. – Бустон,ГМИТ. 2019. – С.62-65.

- [16 – М]. Нурматова М.Р. Нормы употребления глагольных фразеологических единиц // Материалы международной научно-практической конференции. – Бустон: ГМИТ. – 30 апреля 2018 г. – С.115-117.
- [17 – М]. Нурматова М.Р. Предикативные фразеологические единицы в функции сказуемого // Материалы международной научно-практической конференции: Логистика мультимодальная трансформация: проблемы и пути их решения. – Бустон: ГМИТ, 22 декабря 2018. – С. 264 -266.
- [18 – М]. Нурматова М.Р. Синтаксическая полисемия фразеологических единиц в таджикском литературном языке // Материалы научно-практической конференции. – Бустон: ДКМТ, 22 декабря 2018 г. – С. 266 -268.
- [19 – М]. Нурматова М.Р. Изучение глагольных фразеологических единиц таджикского языка в зависимости от специальности студентов // Проблемы развития технического мышления молодых инженеров и пути их решения в современном периоде. Научно-практический областной семинар.Бустон-ГМИТ. 14 марта 2020 г. – С.56-58.
- [20 – М]. Нурматова М.Р. Глагольные фразеологические единицы таджикского языка и степень его изученности // Научно-практическая международная конференция “Медиалингвистика и стилистика: проблема и перспектива”, посвященная 85-летию профессора Бахриддина Камолитдинова.ТНУ.(22-23 октября 2020 г.). – С.373-377.
- [21-М] Нурматова М.Р. Глагольные фразеологические единицы в современном таджикском языке // Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященные 30-летию независимости Республики Таджикистан – Бустон-ГМИТ 2021. – С. 161-163.

Хулосаи мухтасари

кори диссертациони Нурматова Максуда Рӯзиевна дар мавзуи

«Вазифаҳои нахвӣ ва баъзе вижагиҳои воҳидҳои фразеологӣи феълӣ дар забони адабии муосири тоҷикӣ», ки аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, фразеология, грамматика, синтаксис, вазифаҳои синтаксисӣ, фразеологизмҳо, фразеологизмҳои феълӣ, аъзоҳои ҷумла, мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда, ҳол, ибора, ҷумла, ибораҳои масдарӣ, ибораҳои сифати феълӣ.

Диссертатсияи номзадӣ таҳқиқи мавқеи воҳидҳои фразеологиро дар сохтори нахвӣи забони тоҷикӣ фаро мегирад. Дар диссертатсия бори нахуст вазифаи нахвӣи воҳидҳои фразеологӣ дар заминаи маводи адабиёти бадеӣ ва ВАО мавриди таҳқиқи монографӣ қарор гирифтааст. Воҳидҳои фразеологӣ як ҳиссаи пурғановати ҳазинаи луғавӣи забони тоҷикиро ташкил намуда, дар ҳамаи услубҳои баён ба қор бурда мешаванд.

Дар рисола дар бобати воситаҳои грамматикӣи алоқаи аъзоҳои ҷумла, ки бо воҳидҳои фразеологӣи феълӣ ифода гардидаанд, мулоҳизаҳои нав зикр ёфтаанд, ки то кунун аз назари таҳқиқгарони воҳидҳои фразеологӣи забони тоҷикӣ дур мондаанд. Воҳидҳои фразеологӣи феълӣ, ҳоҳ дар шакли таркиб, ҳоҳ дар қолаби ибора ё ҷумла ифода шуда бошанд, ҷузъи бунёди феъли тасрифӣ ё тасрифнашаванда (масдар, сифати феълӣ, феъли ҳол) ташкил медиҳад. Ҷузъи асосии таркиб, ибора ва ҷумлаҳои рехта бо шаклҳои тасрифии феъл ифода ёфта бошад, ВФФ хусусияти предикативӣ пайдо намуда, дар таркиби ҷумла ҳамеша ба вазифаи хабари феълӣ меояд. Як сабаби ба миён омадани вариантҳои гуногуни воҳидҳои фразеологӣ, аз як тараф, сохти нисбатан мураккаби онҳост, ки дар қолабҳои мухталифи нахвӣ воқеъ гардида, аз ду зиёда калимҳои мустақилмаъноро дар бар мегиранд. Дар қолаби солим ва табиӣи ифода дар хотир нигоҳ доштани чунин ибораю ҷумлаҳои рехта барои соҳибзабонон ҳам мушкил аст, аз тарафи дигар, устодони калом бадеъ, ки аз сохту маънои фразеологизмҳои забони модарии худ огоҳии комил доранд, ба хусни табиӣи ифодаи онҳо осебе нарасонида бо ягон нияти услубӣ таркиб ё сохтори нахвӣи фразеологизмҳоро тағйир медиҳанд ва ё бидуни тағйир ҳам ба тарзе қорбаст мекунанд, ки назари хонандаро бозмедорад ва ба ӯ завқи бадеӣ мебахшад.

Бо назардошти масъалаҳои мазкур таҳқиқи масъалаҳои сохтори воҳидҳои фразеологӣ дар омӯзишу муайян намудани тамоюлу падидаҳои забони тоҷикӣ муҳим мебошад. Рӯй овардан ба омӯзиш ва таҳқиқи илмӣи масъалаҳои сохтори нахвӣи воҳидҳои фразеологӣ ва муродифоти онҳо дар забоншиносии тоҷик аз ҳадафҳои зарурӣ ва саривақтӣ буда, барои муайян ва ҳал намудани нуктаҳои норавшану баҳсангез таъсири бевосита хоҳад расонид.

АННОТАЦИЯ

диссертационной работы Нурматовой Максуды Рузибоевны на тему: “Синтаксические функции и некоторые особенности глагольных фразеологических единиц в современном таджикском литературном языке”, по специальности 10.02.01 – **Таджикский язык**

Ключевые слова: таджикский язык, фразеология, грамматика, синтаксис, синтаксические функции, фразеологизмы, глагольные фразеологические единицы, члены предложения, подлежащее, сказуемое, определение, дополнение, обстоятельство, словосочетание, предложение, инфинитивный оборот, причастный оборот.

Данная диссертация представляет собой аналитическое исследование местоположения ГФЕ в структуре синтаксиса таджикского литературного языка. В диссертации впервые на основе материалов художественной литературы глагольные фразеологические единицы подвергаются монографическому исследованию.

В диссертации по вопросу грамматических средств связи членов предложения, выраженные глагольными фразеологическими единицами изложены некоторые новые суждения, которые до сих пор оставались вне поля зрения исследователей фразеологии таджикского языка. В глагольных фразеологических единицах во всех его формах: и в форме сочетаний, и в форме словосочетаний и предложений фундаментальную основу составляют спрягаемые и неспрягаемые (инфинитив, причастие, деепричастие). Если основа глагольных фразеологических сочетаний, словосочетаний, предложений выражена при помощи спрягаемых глаголов, ГФЕ обретает предикативный характер и в составе предложения всегда выступает в роли сказуемого. Одной из причин появления различных вариантов фразеологических единиц является их относительная сложная структура, которая позволяет создавать их в различных синтаксических конструкциях, состоят из двух и более самостоятельных компонентов. Употребление фразеологических словосочетаний и предложений в здоровой естественной форме не легко, а мастера слова, которые в совершенстве знают тонкости семантики и структуру фразеологизмов родного языка как определённой стилистической интенцией, не нанося ущерба их естественному изяществу изменяют их синтаксическую структуру, или без изменений используют таким образом, что задерживают взгляд своего читателя и вызывают интерес и восхищение.

Исходя из вышеизложенного, исследование структуры фразеологических единиц является актуальным при изучении и определении тенденций и явлений таджикского языка. Обращение к изучению и научному переосмыслению синтаксической структуры фразеологических единиц и их синонимии в таджикском языкознании является важным и своевременным, и несомненно, повлияет на решение спорных и неясных нюансов в этой области языка.

ANNOTATION

dissertation work of Nurmatova Maksuda Ruziboevna on the topic: “Syntactic functions and some features of verbal phraseological units in the modern Tajik literary language”, specialty 10.02.01 - Tajik language

Key words: Tajik language, phraseology, grammar, syntax, syntactic functions, phraseological units, verbal phraseological units, sentence members, subject, predicate, definition, object, circumstance, phrase, sentence, infinitive construction, participial construction.

This dissertation is an analytical study of the location of HPE in the structure of the syntax of the Tajik literary language. In the dissertation, for the first time, on the basis of fiction, verbal phraseological units are subjected to a monographic study.

In the dissertation on the issue of grammatical means of communication of the members of the sentence, expressed by verbal phraseological units, some new judgments are set out, which have so far remained out of the field of view of researchers in the phraseology of the Tajik language. In verbal phraseological units in all its forms: in the form of combinations, and in the form of phrases and sentences, the fundamental basis is conjugated and non-conjugated (infinitive, participle, gerund).

If the basis of verbal phraseological combinations, phrases, sentences is expressed with the help of conjugated verbs, the HPE acquires a predicative character and always acts as a predicate in a sentence. One of the reasons for the appearance of various variants of phraseological units is their relatively complex structure, which allows them to be created in various syntactic constructions, consisting of two or more independent components. The use of phraseological phrases and sentences in a healthy natural form is not easy, and masters of the word, who perfectly know the subtleties of semantics and the structure of phraseological units of their native language with a certain stylistic intention, without damaging their natural elegance, change their syntactic structure, or use them without changes in such a way that they detain the eye its reader and arouse interest and admiration.

Based on the foregoing, the study of the structure of phraseological units is relevant in the study and identification of trends and phenomena in the Tajik language. Appeal to the study and scientific rethinking of the syntactic structure of phraseological units and their synonymy in Tajik linguistics is important and timely, and will undoubtedly affect the solution of controversial and unclear nuances in this area of the language.